

S. Turcsányi Ildikó

Régészeti munkálatok Dévaványa környékén

A helyi kutatások sorát Frenyó Pál dévaványai orvos¹ nyitotta meg 1887-ben, amikor a város központjában emelkedő Templom-domb elhordásakor előkerült temetkezéseket igyekezett szakszerűen feltárni, s a lelőköörülményeket is pontosan feljegyezte. Adatai alapján a zsurgítva elhelyezett halottak a Gödörsíros kurgánok népéhez tartoztak, a dombot is ők emelték a sírok fölé. 1890-ben szintén ő volt az, aki a Szeder-kertben (a település északi szélén) a Grósz-halma elhordásakor feltételezhetően avar sírokat figyelt meg. Feljegyzései szerint a leleteket elküldte dr. Török Aurélnak a Magyar Nemzeti Múzeumba, nagy kár, hogy azok ma már nem lelhetők fel. 1933-ban Sártó határrészen (a határ északnyugati csücskében) Tímár Frigyes hordatta el a tulajdonában levő halmot, ennek során dr. Poszvék Ödön dévaványai ügyvéd figyelt fel az „igen sok csontra és kőedénydarabokra”. A sírokban talált leletekről azonban csak a munkások és a tulajdonos elbeszéléseiből tudunk, a Magyar Nemzeti Múzeumba küldött jelentés után 1936. január 20-23. között leletmentést folytató Gallus Sándor már csak egy feldúlt sírt tudott menteni. A leletek alapján feltehetően 10-12. századi temető elhordott sírjairól 1958-ban a tulajdonos, Tímár Frigyes számolt be részletesen Bereczki Imrének. (1936-ban Gallus Sándor a halom bejárása közben ugyanitt az újkőkori Körös-kultúra települését is megfigyelte.)

Nagyjelentőségű honfoglalás kori lelet került elő az 1930-as években az akkor közigazgatásilag Dévaványához tartozó Pusztacseveg külterület Bokros-halom részénél folyó földmunkák során. A megyében egyedülálló tarsolylemez-mellékletes sír azonban Túrkeve-Ecsegpusztá lelőhelyként került be a régészeti szakirodalomba. (Igen sokára, csak 1960-ban történt meg a hitelesítő ásatás, ekkor Szabó János Győző 9 sírt talált, de ebből csak egy volt bolygatatlan.)

Bereczki Imre, a helytörténeti gyűjtemény névadója 1935-től rendszeresen járta a határt, igyekezett a földmunkákat figyelemmel kíséreni, az előkerülő leleteket megmenteni. Megfigyeléseiről jelentéseket készített a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának, leletei egy részét pedig beküldte. Leletbejelentései nyomán többen végeztek leletmentést, illetve terepbejárást a környéken. 1936-ban a Tó-kertben (a település északkeleti sarkánál) Méri Istvánnal neolitikus és középkori leletek után kutattak. Ugyanebben az évben a Köles-halmon (a várostól délre) vályogvető gödör ásásakor 6-7 sírt bolygattak meg, Bereczki Imre jelentése nyomán 1937-ben Fettich Nándor, Domanovszky György és Méri István a feltételezett avar temető területének mintegy felét átkutatva további 159 sírt tárt fel, az ásatási munkákban Bereczki Imre is tevékenyen részt vett. A leletek alapján a 7. század közepétől a 8. század végéig terjedő korú sírok között 3 hamvasztásos kelta temetkezés is előkerült.

1949-ben az Atyaszegi-legelő (a határ északkeleti csücske) körbesáncolásakor szintén az ő jelentése nyomán Korek József végzett leletmentést, neolitikus és rézkori település objektumait, valamint középkori sírokat tárt fel. Még ebben az évben Méri István gyűjtött a Kérsziget (a határ északnyugati sarka) területén újkőkori, szarmata és középkori anyagot. 1950-ben Kovalovszki Júlia járt itt a Gallus Sándor által 1936-ban lelőhelyként megfigyelt Sártó-szigetet bejárni, neolitikus és rézkori cserepeket talált. A Vágás-parton (a település keleti szélén) agyagkitermelő gödörrel szarmata sírt bolygattak meg, ezt Gyürky Katalin tárta fel. 1951-ben Mérey Kádár Ervin a Tó-kertben neolitikus és bronzkori cserepeket, a Vágás-parton szarmata leleteket gyűjtött helyszíni szemléje során. 1955-ben Kovalovszki Júlia rögzített Árpád-kori településre utaló nyomokat a barcái határrészen (a várostól nyugatra).

Az 1956-ban kezdődő szikjavítások során egyedül Bereczki Imre figyelt fel a munkálatok régészeti jelentőségére. 1958-ban jelentése nyomán Gazdapusztai Gyula Réhelyen (a határ északi része) az újkőkori több szakaszából gyűjtött leleteket, terepbejárása során a Sima-

szigeten (a határ keleti része) hat szarmata objektumot is feltárt. Ezután Gazdapusztai Gyula Korek Józseffel és Kovalovszki Júliával újra ellátogatott városunkba, ezúttal a Réhelyi-gátat (a határ északi része) járták be, neolitikus és rézkori lelőhelyeket rögzítettek. Később Kovalovszki Júlia a már ismert Sártó-sziget középső neolitikus településének és temetkezéseinek talajjavítással bolygatott részét járta be, illetve a Sártó másik ismert lelőhelyének, Tímár Frigyes halmának a területén volt kora-újkőkori településéről gyűjtött leleteket. Ez az év egyébként is igen mozgalmasnak bizonyult, Bereczki Imre többszöri bejelentései nyomán Horváth Attila az akkori község több helyén is leletmentéseket végzett. Borszezen (a várostól északra) talajjavító bányagödörrel bolygatott területen 15 hulladékgödört tárt fel, a leletek alapján a lelőhelyen kora és középső neolitikus és rézkori települést rögzíthetett térképre. Berek-halmon (a várostól északra, Borszeg középső részén) öt, középső és későbronzkori leleteket tartalmazó gödört tárt fel, a Tarcsány-érnél (a várostól délre) középső újkőkori lelőhelyen mentett. A Nagy-Köles-halmon Bereczki Imre 8 sír előkerülését figyelte meg, itt Horváth Attila 8 szarmata hulladékgödört (egyikben terra sigillata töredék is volt) és egy ugyancsak szarmata sírt tárt fel, tehát itt az iráni eredetű jazigoknak településük és temetőjük is lehetett. Sima-szigeten neolitikus és szarmata anyagot gyűjtöttek, Korek József megfigyelése szerint vastag kultúrréteg található a területen, ami a hosszas egyhelyben lakást jelzi. Ezenkívül Korek József a Tó-kertben neolitikus és bronzkori megtelepedés nyomait is rögzítette.

1959-ben a ma is alapműként forgatott szarmata corpust összeállító Párducz Mihály is járt Dévaványán, Katal-szezen (a várostól északnyugatra) szarmata települést és sírokat jegyezt fel és anyaggyűjtést is folytatott. Sokadszorra tért vissza Korek József, aki Gabonás területén (a határ nyugati részén) a neolitikus Körös-kultúra földkitermeléssel megbolygatott objektumait figyelte meg, itt a korszak vallási képzeteiről valló idoltöredék is előkerült.

Bereczki Imre újkőkori megtelepedésre utaló megfigyelései nyomán Sártó-szigeten hitelesítő ásatást végzett, 6 sírt és egy házhelyet mentett. Összességében három települési réteget talált, az objektumok között elszórtan egykorú sírok is voltak. 1960-ban Sima-szigeten Méri István gyűjtött szarmata cserepeket. Ide egyébként Korek József 1962-ben visszatért egy próbaátatásra, az általa 1958-ban megállapított vastag kultúrréteg megvizsgálása céljából. Az érparton mintegy 800 méter hosszan elnyúló telepnyomok keleti részén a Körös-kultúra, míg nyugati részén a Szakálhádi csoport és a Tiszai kultúra leletei voltak. Utóbbi részen egy fontos objektum is előkerült, melyben egy „in situ” összeomlott szövőszék maradványait rögzíthették. A felső rétegben kevés szarmata cserép is volt. Sajnos ezt a fontos lelőhelyet a későbbi földkitermeléssel mára szétverték.

1964-ben Gazdapusztai Gyula Réhelyen terepbejárása során az újkőkor több szakaszából gyűjtött leleteket. A magyarországi régészeti topográfiai munkálatokba az ő kezdeményezésére 1968-ban kapcsolódott be Békés megye, a szeghalmi járás (benne Dévaványa) lelőhelyeinek bejárására 1969 és 1974 között került sor. Természetesen nagyban segítették a munkát Bereczki Imre feljegyzései, a topográfiai munkaközösség tagjai régészeti gyűjteménye egy részét is láthatták. A **Magyarország régészeti topográfiája** 1982-ben megjelent szeghalmi kötetében a szerkesztő, Torma István elismerően nyilatkozott Bereczki Imre munkájáról: a földmunkák ellenőrzésekor előkerült leletekkel a szóban forgó területről addig ismert régészeti lelőhelyek száma 20-ról 200-ra emelkedett.² Néhány lelőhelyen szondázó ásatást is végeztek, városunk területén Ecsedy István kutatott, 1970-ben több helyen is. A Barcé-halmon, bár a halmot létrehozó nép alaptemetkezését nem találta meg, rekonstruálni tudta a halom felhordásának fázisait és feltárta a halomba beleásott későrézkori temetkezést, mely után a halmot megnagyobbították. A Kér-sziget Katonaföldek részén a kora-újkőkori Körös-kultúra településének több objektumát és egy, feltételezése szerint a teleppel egykorú sírt mentett. Nagyobb munka volt a Réhelyi-gáton felfedezett nagykiterjedésű, többretegű telep szondázó ásatása, melynek eredménye a rétegek kormeghatározásán túl például a neolitikumban használt álló szövőszék működésének aprólékos rekonstruálása. Ecsedy István eredményei szerint a telepü-

l és két alsó rétege a koraujkori Körös-kultúra népének emléke, e fölött folyami hordalék jelezte a valamikori természetes pusztulást. Később a Szakálhádi csoport és a Tiszai kultúra népe telepedett meg a területen, leégett házmaradványai között tűzhely, őrlőhely, szövőszék leleteit mentette, de több élelemtartó hombárt is talált elszenesedett búza- és árpaszemekkel. A vastag, hosszantartó neolitikus rétegek fölött egy vékony, a rézkorban használt települési szint volt, ezt azonban a szántás már részben bolygatta. Közvetlenül a felszín alatt még egy késő-bronzkori depotlelet (meneküléskor elrejtett raktár- vagy kincslelet) is előkerült. 1971-ben a Két-halom (a várostól délkeletre) alaptemetkezését kereste, azonban csak két szegényes szarmata gödröt talált.

1973-ban a topográfiai munkálatok közben Csorda-járás (a várostól északra), Csordagyepi-halom elhordása miatt történt mentőásatás, a szakemberek meghatározása szerint a halmot a Gödörsíros kurgánok kultúrájának népe emelte temetkezései fölé, 2 csecsemő és egy serdülő sírja került elő.

1982-ben Torma István szerkesztésében látott napvilágot a **Magyarország régészeti topográfiája** 6. kötete, melyben a szerzők összegyűjtötték a Dévaványa környékén addig előkerült leleteket. Gondosan áttanulmányozták a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárát, az évtizedek során bekerült régészeti jelentéseket. Átnézték a Magyar Nemzeti Múzeum, a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum, a debreceni Déri Múzeum, a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum és a gyulai Erkel Ferenc Múzeum vonatkozó régészeti anyagát. (Erre a rendkívül gondos feltáró munkára támaszkodtunk legfőképpen mi magunk is a Dévaványa előtörténetét bemutató tanulmány írása közben.)

1997 szilveszterén elhunyt Bereczki Imre, a város kiváló helytörténésze. Kívánságának megfelelően gyűjteménye az önkormányzat tulajdonába került, melyet sokak munkájának köszönhetően 2000-ben közgyűjteménnyé nyilvánítottak. Régészeti anyagának szakszerű nyilvántartásba vétele már 1997-ben megkezdődött, s néhány éves szünet után 2006-ban fejeződött be.

Az utóbbi évek³ beruházásokhoz kapcsolódó leletmentései, megelőző feltárásai során 2006-ban Nagy-Köles-Halmon Gyucha Attila szarmata kerámiaanyagot, 2008-ban Hornok Péter Két-halmon késő avar kori kerámia töredékeket talált. 2008-ban gázvezeték nyomvonalának előzetes feltárásakor Hornok Péter és Varga Sándor Sima-sziget Tálagyi átjáróban középső neolitikus és szarmata településobjektumokat és egy zsugorított, valamint 3 szarmata temetkezést tártak fel. A bolygatott szarmata sírok közül az egyik deréktől lefelé szerencsére bolygatatlan volt, itt a férfisír bal lábánál kétélű lovassági kard és egy római érme feküdt. Szintén a gázvezeték-fektetéssel összefüggő munkálatok során Dombri (Dombrév, a várostól keletre) területén szarmata kerámiaanyagot és egy újkőkori zsugorított temetkezést találtak, a halott nyakában csontgyöngyökből csiszolt nyaklánc került elő.

Régészeti korszakok történeti áttekintése

Összefoglaló néven **őskornak** nevezzük az emberiség történetének Krisztus születése körüli időig terjedő időszakát. Ennek a hosszú időszaknak első jelentős felosztását – kő- és fémkorszakokra bontásával – még a 19. században alkották meg, bár azóta beosztása sokkal árnyaltabb lett. A Kárpát-medencében megtelepedett népek nevét – írásos források hiányában – a vaskorig (Hérodotoszig, lásd lentebb) egyáltalán nem ismerjük. Helyettük egy-egy fontos lelőhely, főbb elterjedési terület vagy egyéb jellegzetesség alapján elnevezett ún. régészeti kultúrákról beszélünk, amelyek összefüggő földrajzi egységen belüli, főbb jellegzetességeiben azonos, illetőleg hasonló tárgyi hagyattal, temetkezési és egyéb szokásokkal bíró, sajátos életmódot folytató közösségek összességét jelentik.

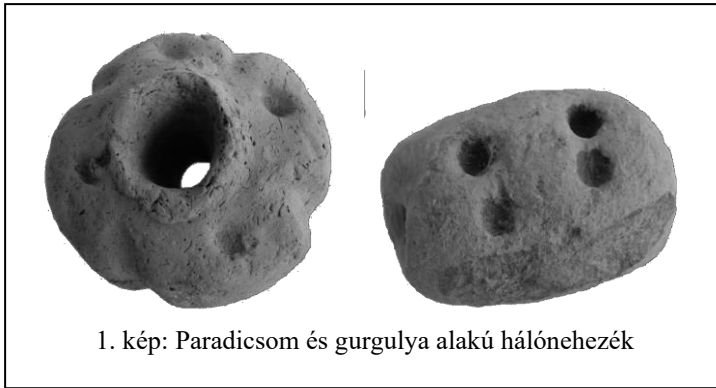
Őskőkor (Paleolitikum) Mintegy kétmillió éve, a földtörténeti negyedidőszak idején jelentős éghajlatváltozás következett be Földünkön. Több hullámban erős lehülések, úgyneve-

zett jégkorszakok váltották egymást. Az eljegesedések idején a Kárpát-medencében olyan éghajlat uralkodott, mint a mai Szibériában: meglehetősen hosszú és kemény tél után rövid melegebb hónapok következtek. A hőmérsékletváltozáshoz a növény- és állatvilágnak is alkalmazkodnia kellett, hazánkban ekkortájt zömmel nagytestű, gyapjas állatok éltek (pl. mamut, gyapjas orrszarvú, barlangi medve). Ebben a pleisztocénnek nevezett korban jelenik meg elődünk, az ősember, majd a "mai ember". A homo sapiens már ismerte a tüzet, kőeszközeit pattintással készítette, gyűjtögetett és vadászott. A paleolit (őskőkori) ember emlékeit Magyarországon több helyen is megtalálták (pl. Rudabánya, Vértesszőlős stb.). Ebből a legkorábbi és ugyanakkor leghosszabb ideig tartó őskori periódusból, valamint az ezt követő **középső kőorból** (mezolitikum) mind ez ideig az ember megtelepedésére utaló nyomokat az egész Délkelet-Alföldön nem találtak, a pleisztocénben élt állatok maradványai azonban többször előkerültek a Körösök medreinek kotrásakor. Ezek a hidegtűrő fajok az utolsó eljegesedés végén, mintegy 10-12 ezer évvel ezelőtt pusztultak ki. Mivel azonban az őskori ember számára a mai Békés megye északi része, a Körösök vidéke bővizű, halban gazdag folyóágival, ártéri erdőivel, dús legelőivel, termékeny földjével vonzó térséget jelentett a megtelepedésre, számolnunk kell azzal, hogy környékünk ez idő tájt sem volt teljesen lakatlan.⁴ A vadászó-gyűjtögető, egy-egy helyen csak rövid időre megtelepedő hordák az egykori folyóvölgyek mentén nagy területeket vándoroltak be, minden bizonnyal elvetődtek térségünkbe is. Ugyanakkor a gyakran szélsőségesen ingadozó vízhozam miatt – a folyók alacsony vízszintje idején az érmedrek kiszáradhattak – az őskor nagy részében csak ritkán vagy átmenetileg lakták ezt a vidéket.

Újkőkör (Neolitikum) A földtörténeti jelenkorban (holocén), az utolsó eljegesedési periódus után olyan hőmérsékleti és természetföldrajzi változás kezdődött, mely a Kárpát-medencében is új életkörülményeket teremtett. A felmelegedéssel, illetve az állat- és növényvilág átalakulásával járó folyamat az időszámításunk kezdete előtti 10.000-tól 5.000-ig megteremtette az élelemtermelő gazdálkodás alapjait. Ez az új életmód jelentette a földművelésre és állattenyésztésre való áttérés kezdetét, egyúttal a hosszabb egyhelyben éléssel is együtt járt. A lélekszám gyorsabban emelkedett, hiszen kisebb terület is elég volt a megélhetéshez, nem kellett állandóan vándorolni, sőt a közösségeknek muszáj volt földjeik közelében maradniuk. Létrejönnek a viszonylagosan hosszú ideig lakott települések, falvak. A neolitikum időszakából mutathatók ki első alkalommal a nagyobb távolságra lévő területek közösségei közötti kapcsolatok, a kereskedelem megléte. Ez az életmódbeli változás oly nagymérvű volt, hogy nem véletlenül nevezzük Gordon Childe régészprofesszor nyomán az újkőkör forradalmának. Más területen is változásokat hozott, ekkor kezdődött az agyagból formált és égetéssel tartóssá tett edények készítése, a csiszolt kőeszközök használata. Éppen ez utóbbi technikai sajátosság alapján nevezik ezt a korszakot csiszolt kőkornak vagy újkőkornak (neolitikum).

A változás Kis-Ázsiában, az ún. termékeny félhold területén kezdődött, majd Anatólián és Dél-Európán, az Égeikumon keresztül lassú terjeszkedés indult többek között a Kárpát-medence területére is. A betelepülők magukkal hozták a házasított állatokat, a természetből gabonafajták, a kerámiakészítés, a kőcsiszolás, a házépítés, a szövés-fonás ismeretét. Régészeti adatok szerint ekkor történt meg az Alföld első tömeges benépesülése, objektív (a szén C14-es izotópjának felezési ideje alapján) mérési adatok segítségével ezt az időt az i.e. 7-6. évezred fordulójára tehetjük.

A Tiszántúl emberi történelmének kezdete: a Körös-kultúra. (Neolitikus lelőhelyeket lásd 1. térképen!) Jó természetföldrajzi adottságainál fogva a Körösök völgye - így városunk környéke is - igen alkalmas volt a megtelepedésre (halban gazdag vizek, földművelésre és állattenyésztésre egyaránt alkalmas terület). Az Alföld déli részén ezt az időszakot a **Körös-kultúra** népségének elterjedése jellemzi. Megyénk területének első ismert lakói, egyben az első neolitikus műveltség népe a Balkán felől vándorolt a mezolitikus csoportok lakta Alföldre. Dévaványa környékén különösen sok lelőhelyüket rögzítették (a nyilvántartott összes lelőhely

1. kép: Paradicsom és gurgulya alakú hálonehezék

25 %-ának anyagában vannak ilyen korú cserepek), gyakran nagy kiterjedésű településeiket mindig kiemelkedő érpartokon találjuk. Feltárásokból házaikat is ismerjük, bár ezeket a föld felszínére épített, négyszögletes alapú, egyhelyiséges, nyeregtetős építményeket a szántások többnyire tönkretették, helyüket már csak az úgynevezett patics jelzi. A patics tulajdonképpen tűzvész

során kiégett agyagtapasztás darabja, mellyel házaik cölöpök közé font vessző- vagy nádfontból készített falait kívül-belül betapasztották. A közösség élete, amennyire az időjárás megengedte, főleg a házakon kívül zajlott. Házaik építéséhez, edényeik készítéséhez rendkívül sok agyagra volt szükségük, a települések területén sok ilyen agyagkitermelő gödör kerül elő, melyek fokozatosan feltöltődtek a telepek ételhulladékával, eltört edényekkel és használhatatlanná vált szerszámokkal. Telepásatásokon főként ez a "hulladék" kerül elő. Ez a nép a primitív irtásos földművelés, a juh- és kecsketartás mellett még intenzíven vadászott és halászott is. Utóbbi jelentőségére utal a házakból, gödrökből, sőt sokszor felszíni gyűjtésekből is előkerülő, a kultúrára nagyon jellemző nagyszámú paradicsom-, gurgulya-, gömb alakú agyag hálonehezék, valamint halcsontok és pikkelyek. Telepeikre jellemző, hogy később soha nem tapasztalt mennyiségű kerámiaanyag kerül elő. Ez alapvetően kétféle lehet: vastagfalú, durva

2. kép: Finoman kidolgozott tál. Körös-kultúra

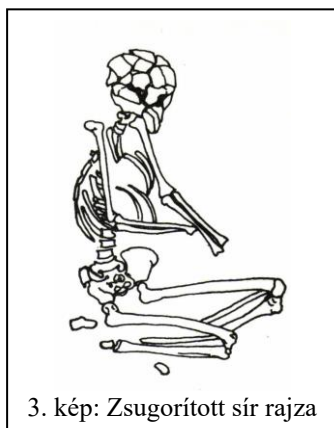
kidolgozású, élelemtárolásra szolgáló hombárok változatos díszekkel (plasztikus, néha ujjbenyomkodással vagy bevagdosással díszített bordák, rendszertelenül elhelyezett bütykök, bekarcolt hálóminta, ujjbenyomkodásokkal, körömcspésekkel díszített felület, kalászminta, ritkábban állat- és emberalakok) és finoman kidolgozott, vékonyfalú edények, gondosan simított felülettel, mely olykor még fényezett is, néha fehér és fekete festés nyomaival. A hegyvidékekről beszerzett

kőből csiszolással és pattintással előállított szerszámok, valamint csonteszközök sokaságára lelhetünk a településeken. Hitviláguk, kultuszaik (sőt művészetük) a földművelés fontosságát hangsúlyozzák, annak sikerességét, termékenységét voltak hivatva elősegíteni. A gyakrabban nő-, de esetenként férfialakot is formázó szobrocskák, az ún. idolk különböző típusai az intenzív kultuszélet bizonyítékai. Leggyakrabban nőábrázolásokkal találkozhatunk, a női nemi jelleg (anyaság = termékenység) erőteljes kihangsúlyozásával. A kultúra sajátos leletei a női alakot mintázó edények.

Halottaikat zsugorított (guggoló, oldalra fordított - mintegy alvó) testtartásban, esetenként mellékletekkel – edénnyel, okkerfestékekkel, köeszközzel -, nem ritkán a szertartást követően felgyújtott házakban temették. Jelen ismereteink szerint – alig száz feltárt sírjukat ismerjük – halottaikat nem elkülönült temetőben, hanem a falvakon belül helyezték el.

Mint említettük, a kultúra leletei igen sok helyen előkerültek Dévaványa környékén, ez a korai neolitikumban sűrű és folyamatos lakottságot feltételez. Településüket először Gallus Sándor⁵ rögzítette a sártói határrész déli részén (Tímár Frigyes halma) 1936-os ásatásán, a környéken tett bejárásai során jellegzetes körömcspéses, ujjbenyomkodásos, hálómintás, zegzugos díszítésű cserepeket, hálonehezékeket, kőbaltákat, obszidián pengéket gyűjtött. Hasonló leleteket talált Bereczki Imre, 1958-as bejárása során Kovalovszki Júlia és a topográfiai terepbejárásokat végzők is. Szintén Gallus Sándor figyelt fel a Sártó-sziget keleti felén a népcso-

port másik kisebb telepére, ahol körömcspéses, barbotinos (az edény külső felületére rányomott plasztikus dísz) töredékek kerültek elő, ilyeneket Bereczki Imre és 1950-es itteni terepbejárásakor Kovalovszki Júlia is talált. Az Atyaszegi-legelő körbesáncolásakor (annak dél-

3. kép: Zsugorított sír rajza

nyugati részén) Bereczki Imre leletbejelentése nyomán 1949-ben Korek József a Besnyő-parton mentett, 3 kutatóárokban igen sok állatcsontot, kagylót és jellegzetes kerámiát talált. Borszegtől északkeletre 1958-ban földkitermelő bánya nyitásakor Horváth Attila rögzítette térképre a Körös-kultúra települését, ahol a leletek között egy nagy szarvú kecske alakjának részletével díszített edénytöredék is előkerült. Gabonás lelőhelyen Bereczki Imre 1956-tól többször végzett felszíni gyűjtést, 1959-ben Korek József is megnézte a lelőhelyet, keleti felén a földkitermeléssel bolygatót területen hulladékgödrök és tűzhelyek foltjait figyelte meg, a leletek közt ember alakú idol pelyvás lábtöredéke is volt. A Kérsziget északi részén, Katonaföldek lelőhelyen Ecsedy István 1970-ben⁶ végzett kisebb szondázó ásatást, településhez tartozó, ritka-

ságnak számító objektumokat és egy melléklet nélküli zsugorított sírt talált. Egy leégett ház átégett paticsaival borított tűzhely maradványai közül több csipett díszű edény, erősen kopott pintadéra (agyagpecsételő) és szűrőedény töredéke került elő. Egy másik – külső - tűzhely lépcsőzetes falú hamuzógödréből sok csipett díszű, barbotinos, bekarcolt hálómintás és kalászmintás cserép, csészék, csonthorog, egy kő- és egy csontcsüngő töredéke, sok paradicsomalakú hálósúly darabját mentette. A topográfiai munkálatok során jól kivehető, egymástól 20-30 méterre levő négyszögletes alapú házak és közelükben hulladékgödrök foltjai mutatkoztak, a felszíni leletek közt egy feltehetően szarvas figurájával díszített, erősen kopott hombártöredék és egy "oltárka" lábtöredéke érdemel figyelmet. Réhelyen már Bereczki Imre település gödörnyomait (tűzhelypernye, kagyló, állatcsont) rögzítette a lelőhely délnyugati részén, 1964-ben Gazdapusztai Gyulával Réhely déli felén végzett gyűjtést és terepbejárást.

Réhelyi-gát (1. térképen Réhely délnyugati szélén) lelőhelyen előbb 1958-ban bányagödör nyitásakor küldött leletbejelentés hatására Gazdapusztai Gyula, Korek József és Kovalovszki Júlia nézte meg a területet, majd 1970-ben Ecsedy István szondázó ásatására került sor, mintegy 150 m² nagyságú területen. Az eredmények alapján a többrétegű település két alsó rétege a Körös-kultúra népéhez köthető, megszűnését valószínűleg áradás okozhatta, ezt jelzi egy zavartalan szürke folyami hordaléknak látszó talajréteg. (Az ásatás többi rétegének leírását lásd a későbbi korszakoknál!) Bereczki Imre gyűjteményében egy sematikus idoltöredék is van erről a lelőhelyről. Sima-sziget nyugati szélén folyamatosan kerülnek elő Körös-kultúras leletek, 1958-ban Horváth Attila is gyűjtött itt, az érhajlatban talajjavító bányagödrök nyitása előtt Korek József is megnézte a területet, megfigyelése szerint a vastag kultúrréteg települést feltételez. Sima-sziget, Tálgyi átjáró határrészben Bereczki Imre éveken át folytatott felszíni gyűjtést, bejelentésére jött létre 1962-ben Korek József próbaásatása, aki az érparton mintegy 800 méter hosszban állapított meg telepnyomokat, a lelőhely keleti részén koncentrálódtak a Körös-kultúra településének objektumai.

Bereczki Imre megfigyelései és a topográfiai munkálatok további településnyomokat is kimutattak, ezeknél azonban csak felszíni gyűjtések történtek: Bánom-kert (a város északkeleti sarkánál); Barcé déli része; Barcéi-Kishalom; Berek; Dombri (Dombrev) keleti széle; Fudéri-dűlő (Fudér déli szélén); Katal-szeg északi területe; Kér-sziget délkeleti része; Két-ér köze, Bogya-tanya; Külső-Atyaszeg; Laponyag (Kovács-Laponyag); Órhalom, itt a jellegzetes kerámiatöredékek mellett egy tuskó alakú, átfűrt idol fejrésze is előkerült; Réhely-dűlő (Réhely északnyugati szélén); Séli-zug; Vágás-part (a település keleti szélénél). Néhány helyen a Körös-kultúra leleteinek csupán szórványos előfordulását jegyezték fel, ezek nem minden esetben jelentenek megtelepedést: Tó-kert; Atyaszeg, Doszta-part (Bogáros); Atyaszeg, Hajós-

halom; Barcé, Csík-ér; Csík-ér farka (a várostól északnyugatra); Gabonás, Tűzoltó-föld; Kéthalom; Kis-Gabonás, itt egy emberábrázolás maradványaival díszített edény oldaltöredéke is előkerült; Köles-halom; Nádösvény; Órhalom-zug; Réhely, Besnyő-part (Szarka-tanya); Sár-tó-halom; Sima-sziget, Kecskeméti tanya; Sima-sziget, Tóalja.

A korai neolitikumban az élelemtermelés jórészt még csak az önellátás szintjére volt

4. kén: Átfúrt kőbalta és lanos kővéső Kisgabonásról

elég, még nem indult meg a felhalmozás, nem kezdődött el a társadalmi differenciálódás. Az egyes települések jószomszédsági, rokonsági kapcsolatban voltak, a cserekereskedelemnek alig vannak nyomai. Csupán a kőszerszámok alapanyaga az, amit az alföldi újkőkori népesség csoportjai csak saját szállásterületükön kívülről tudtak beszerezni. A kőbaltákhoz a diorit és andezit, az őrlőkövekhez bazalt és andezittufa a Zempléni hegységben vagy kissé távolabb az erdélyi hegyvidéken bányászható, míg a finom pengékhez, kaparókhöz a kova és obszidián a mai Tokaj körzetéből érkezett. Így hosszú idő alatt a helyi eredetű népesség és a déli betelepülők között sajátos kapcsolatrendszer alakult ki, melynek eredményeként a neolitikum középső szakaszában (i.e. 6. évezred közepétől) új népesség, az **Alföldi Vonaldíszes Kultúra** jelent meg területünkön. Ez a népcsoport a Körös-kultúra alapjain alakult ki a Felső-Tisza vidékén, majd déli irányba terjeszkedve elfoglalta a Körösök völgyét. A lelőhelyek nagyobb településsűrűséget mutatnak, ezek a telepek azonban kisebbek és rövidebb életűek, mint korábban. Nem ritka, hogy egy-egy részben vagy egészében földbe mélyített ház és a hozzátartozó kisebb objektumok alkotják a telepet. Az AVK cserépanyagát a gyakran durvított felületű házi kerámia mellett az igényesen kialakított, vékony falú, fényezett vagy gazdagon festett, (mint a kultúra neve is mutatja) bekarcolt geometrikus vagy ívelt vonalmintákkal díszített edények jellemzik. A kultúra lelőhelyein előkerülő lapos idoloikon is gyakran szerepelnek geometrikus motívumok. Nagyméretű edény kevesebb kerül elő, viszont megnő a kőeszközök száma. Az állattenyésztésben a kecske és a juh tartása visszaszorul, előtérbe kerül a Kárpát-medence éghajlatának jobban megfelelő szarvasmarha és sertés tenyésztése. A temetkezéseket továbbra is a telepeken belül, elszórtan találjuk.

A korai neolitikum településeivel szemben az Alföldi Vonaldíszes Kultúra népének kevesebb nyomát találták meg eddig Dévaványa környékén, de így is jó néhány lelőhelyüket ismerjük. Borszeg északi részén 1958-ban talajjavító bányagödörök nyitásakor kerültek elő jellegzetes karcolt cserepek, ekkor Horváth Attila leletmentése során 15 hulladékgödört tárt fel, melyek közül 5-ben csak AVK-s anyag volt. Ugyancsak Borszegen, előbbi lelőhelytől északabbra, Vad Gyula tanyája mellett Bereczki Imre 1958-1960 között igen sokat gyűjtött, ennek egy kis részét elküldte az Magyar Nemzeti Múzeumnak. Horváth Attila terepbejárásán megállapította, hogy a lelőhelyen először kis AVK telep létezett. A Tarcsány-érnél is igen sok településre utaló nyomot rögzítettek, sok patics, kiöntőcsöves és bekarcolt vonalakkal díszített edények töredékei, obszidián pengék és trapéz alakú kis kővéső kerültek elő innen. A lelőhelyet 1958-ban földkitermelő bányagödörrel megbolygatták, ekkor Horváth Attila végzett kisebb leletmentést, cserepeket, őrlőkő-töredéket, obszidián-pengéket talált.

További településnyomokat (Bereczki Imre megfigyelései és a topográfiai munkálatok alapján) az alábbi helyeken ismerünk: Dombri (Dombrév); Külső-Atyaszeg; Nagy-ér partja (a várostól északkeletre); Nagy-Varsány-hát, itt csatornaásáskor egy AVK-s települést vágtak át, ezt hullámvonalas és csőtalpas edénytöredékek jeleztek; Órhalom-zug déli része; Sima-sziget északkeleti sarka, ezen a lelőhelyen földkitermeléssel bolygatták meg a települést; Kér-sziget, Katonaföldeken (Kér-sziget északi szélé) 1949-ben Méri István⁷ is gyűjtött leleteket. Elszórt,

rövid ott-tartózkodásra utaló nyomokat a dévaványai határ több részéről is ismerünk, ezek: Atyaszeg, Doszta-part (Bogáros); Atyaszeg, Hajós-halom; Berek-halom; Fudér; Fudéri-dűlő, itt a kultúra jellegzetes karcolt díszítésű edénytöredékei kerültek elő; Katal-szeg; Kérszigeten a topográfiai munkálatok során településre is következtettek; Két-ér köze, Bogytanya; Két-halom; Köles-halmon bekarcolt hullámvonalas és zeg-zug mintás cserepeket találtak; Laponyag (Kovács-Laponyag, a várostól északra, a térképen is jelölve); Nagy-Köles-halom; Őrhalmon egy bányagödör falában 2-3 foltban díszített cserepeket gyűjtöttek; Rácszigeti-dűlő (a várostól északkeletre), Takács tanya; Réhely; Réhely, Besnyő-part (Szarkatanya); Réhely-dűlő; Séli-zug; Sima-sziget, Kecskeméti tanya; Sima-sziget, Tóalja; Sziget-szász (a településtől délkeletre); Szik-halom lelőhelyen bütykös, ujjbenyomásos díszítésű edénytöredék és egy kőbuzogány fele is volt; Tó-kert.

Az újkőkor virágkora: a Szakálháti csoport és a Tiszai kultúra. A legutóbbi időkig a kutatók a Szakálháti kultúrát a késő AVK-ból vezették le, az újabb kutatások alapján azonban úgy tűnik, hogy új, balkáni népcsoportok hatolnak be a Marostól északra fekvő területekre is, majd átlépve a Köröst, meghódítják az Alföld déli és középső részét. A középső neolitikum végén feltűnő **Szakálháti csoport** települései a Körösök völgyére összpontosulnak, a kis, néhány objektumos lelőhelyek mellett megjelennek a nagy kiterjedésű falvak. Ebben az időszakban jönnek létre az első tellek (=lakódomb, részletes magyarozatát lásd lentebb), ezek rétegeiben a korábnál jóval több gabonamaradvány (főként árpa) kerül elő, ez a földművelés erősödését jelenti. A réz első megjelenése, ékszerként történő felhasználása is erre a periódusra tehető. Az ugyancsak ékszerként használt spondylus kagylók előfordulásai a korszak élénk kereskedelmi tevékenységére, a kapcsolatok széles területi körére utalnak. A különböző nagyságú épületek trapéz- vagy téglalap alakúak, egy- vagy többosztatúak voltak. A házakon belül tűzhely, kemence, sőt összeomlott szövőszék, valamint padkaszzerűen kialakított „fekvőhely” nyomai is előkerültek. Az életmód megváltozása erőteljesen kimutatható a csoport leletanyagától néha alig eltérő, annak továbbfejlődéseként értékelhető, a kései neolitikumban (i.e. 5. évezred elejétől) megjelenő **Tiszai kultúra** népességénél. A korszak gazdálkodásának meghatározója a fejlett mezőgazdaság, egyes kutatók feltételezik a szarvasmarha által vontatott ekés földművelést is. A korábbi neolitikus kultúrákhoz képest csökkenő számú telepek nagy kiterjedésűek, sok belső és külső tűzhellyel, raktárvermekkel ellátott házból állnak. A tellek szűk utcáiban a változó méretű, nem ritkán több, különböző funkcióval bíró helyiségből álló, falaikkal földbe mélyedő vagy felmenő falú házak igen közel álltak egymáshoz, ezért gyakran le is égtek. A telepek sokszor több méter vastagságú kultúrrétegei a hosszas egyhelyben lakást jelzik, az ilyen, újabb és újabb települési szintekből kialakult dombokat nevezzük telleknek. Nagyobb ásatásokból teljesen feltárt házakat is ismerünk, ennek alapján egy-egy háztartás

5. kép: Patiscstöredék Fuderről, jól látszanak a kiégett faágak lenvوماتai

edénykészlete 40-50 különböző méretű és finomságú kerámiát jelentett. Változatos formájú, gyakran csótalpas edényeiket bütyökdíszítéssel, a felület fényezésével, festésével tették még változatosabbá.

A neolitikumban az új típusú életmódra való áttérés a technikai felfedezések és újítások egész sorát hozta magával. A kő csiszolása és fúrása, a szövés-fonás, az égetett agyagedények készítése mind ennek a kornak a vívmánya. A termőföld fellazítását sokáig használható csi-szolt, gyakran átfúrt kő-, agancs- és kellőképpen kihegyezett faeszközökkel végezték. Az érett gabonát sarlóval aratták le. A sarlókat hasított agancsba vagy fába foglalt kőpengékből készítették. A gabona-magvakat lapos őrlőköveken kisebb kövek dörzsölésével őrlték meg, s a durva lisztből vagy darából lapos agyagtálakon lepényt sütöttek. A kések szerepét betöltő

pengéket, a fűrőkat, nyílhegyeket, bőrmegmunkáló vakarókat továbbra is az ősi technikával készítették.

Az igen gazdag csont- és kőeszközök a változatos feldolgozó munkára utalnak. Az agyagnehezékek mérettől és formától függően szövőszék vagy halászháló tartozékai lehettek. A kultúra leletanyagában a föld megmunkálására alkalmas szerszámokon kívül agancsból készített többszakás szigonyok és visszahúzható nyílhegyek is igen gyakran fordulnak elő. Ezek a halászat fontosságát hangsúlyozzák.

Külön figyelmet érdemelnek változatos mintájú edényeik, melyek díszítőrendszerét jellegzetes ornamentikájuk alapján „szövetmintás” stílusnak nevezi a szakirodalom. Forma-

6. kép: Geometrikus díszítésű és állatfeies fogóval ellátott fedő

gagdagságuk rendkívüli, hiszen a fémek széles köru elterjedéséig az egész őskor művészete lényegében az agyag művészete. Az agyag mindenütt megtalálható, kellő előkészítés után tetszés szerint alakítható, gyúrható, hajlítható, a belekarcolt vagy vésett mintát változatlanul megőrzi, és égetéssel csaknem korlátlan ideig tartósítható. Az agyag formálása

már önmagában is bizonyos esztétikai érzéket kíván. Az agyagedények alakja ugyanis a célszerűség követelményeinek szem előtt tartása mellett tetszés szerint változtatható, ezért főleg az őskorban, amíg kézzel formálták az edényeket, az edények formáját számos tényező befolyásolta. Ezek közé sorolhatjuk a hagyományokat, a megszokást, a divatot s a készítő egyéni szándékát, formaérzékét, ügyességét és még sok más külső hatást is. Az edény készítője előtt tehát elméletileg korlátlan lehetőségek álltak, amikor egy edényt meg akart formálni, a gyakorlatban azonban a korlátozó tényezők olyan erősen érvényesültek, hogy egy-egy kisebb-nagyobb közösségnek kialakultak a jellegzetes formái és díszítő mintái. Az agyagtárgyak, edények alakjában a művészeti tevékenység inkább burkoltan jelent meg, határozott formát a díszítés alkalmazásában öltött. A díszítőművészet megjelent ugyan már az újkőkor előtt is, de csak az újkőkorban nyerte el kort és kultúrát meghatározó jelentőségét.

Az őskori díszítőművészetet lényegében az agyag őrizte meg napjainkig, vagyis mindazokat a mintákat, amelyeket az agyagedények felületére, a házak falára karcoltak, véstek és festettek. Elpusztultak azonban a tökből, hánscsból, sásból, kéregből, bőrből készült és díszített edények, a szövött-fonott tárgyak. Pedig a textilszövés számtalan lehetőséget nyújtott a geometrikus minták variálására, ami abból az egyszerű technikai tényből adódott, hogy ha két fonál derékszögben találkozott egymással és színük eltérő volt, már eleve ritmikusan ismétlődő minta jött létre. Bár sem textilszövetek, sem színes gyékények nem maradtak meg Magyarországon, az úgynevezett textil- vagy fonatmintás edények e díszítésmód számos változatát megőrizték.

A Tiszai kultúra népe halottait zsugorított (oldalára fektetett, guggoló – mintegy alvó) testhelyzetben, a túlvilági útra mellé adott eszközökkel, ételekkel megtöltött edényekkel temette, többnyire a településen belül. Hitük szerint őseik így még „részt vesznek” utódaik életében, esetenként hathatósan segíthetik azt.

A művészi tevékenység nemcsak az iparművészet legegyszerűbb módjaként – díszítőművészetként – jelentkezett az újkőkorban. Az önálló művészi alkotások azonban nem a gyönyörködtetést szolgálták, hanem a létfenntartással, a mindennapi élettel legszorosabban összefüggő szerepük volt: a vallási élet, a hitvilág vetületeként maradtak ránk. Ezek megjelenési formája szobor, ember vagy állat alakú edény (különös figyelmet érdemelnek úgynevezett „arcos” edényeik), dombormú, rajz és karc, vagyis mindazok a formák és módok, ame-

lyekben a mai művész is megjeleníti gondolatait. A kultúra idolkai, valamint oltárai a házi szentélyekben álltak. A vallási képzetekben korábban a termékenység fontosságát hangsúlyozták, ennek megfelelően csak női szobrokat készítettek. Déli hatásra a Tiszai kultúra emléktárában tűnik fel első ízben a férfiisten ábrázolása, méghozzá olyan nagyszerű alkotással képviselve, mint a szegvári "sarlós isten".

A Sártó-sziget késő-neolitikus településére még Gallus Sándor figyelt fel 1936-ban,

7. kép: Obszidián magkő

ezért amikor 1958-ban talajjavítást terveztek a területen, Koválovski Júlia jött terepbejárásra. Bereczki Imre korábbi megfigyelései szerint a legmagasabb részek Kova-halom és Szarka-halom néven tell-szerű kiemelkedések voltak. Több házhelyet is rögzített, és igen sok leletet gyűjtött (örlőkő, egész edények, kőeszközök), 3 kemencét és 3 sírt is talált. Jelentése hatására Korek József⁸ 1959-ben hitelesítő ásatást végzett, 6 sír és egy tapasztott padlójú, felmenő falú, cölöpszerkezetes ház maradványait mentette. Megállapításai szerint 3 települési réteg rakódott egymásra, valamint a telep egész területén található egykorú temetkezések is. A szarvasi múzeum egy innen származó állat alakú fogóval ellátott fedőt őriz. A Réhelyi-gáton (Réhely délnyugati szélén)

folyamatosan kerültek elő a kultúrára jellemző bütykös, meandermintás (szögletes, rendezett vonalban húzódó, esetleg ismétlődő, kígyószerű díszítmény), hullámvonalas cseréptöredékek, mígnem 1970-ben Ecsedy István végzett szondázó ásatást.⁹ A (fentebb tárgyalt) Körös-kultúrák rétegei fölött a Szakálháti csoport illetve a Tiszai kultúra települési rétegének házirészeit bontotta ki. A leégett házmaradványok között tűzhely, örlőhely, szövőszék maradványa, több hombár elszenesedett búza- és árpamaradványokkal, szerszámok és több edény került elő. Az „in situ” vagyis eredeti használati helyén összeomlott szövőszék nyomai alapján a feltárásról készült feldolgozásban az újkőkori szövés technika egészen aprólékos rekonstrukciója is lehetővé vált.¹⁰

Sima-sziget, Tálgyai átjáró lelőhelyen Bereczki Imre bejelentésére 1962-ben Korek József folytatott próbaásatást, ekkor az érparton mintegy 800 méter hosszúságban rögzített telepnyomokat. Megfigyelései szerint a lelőhely keleti felén a (fentebb említett) Körös-kultúra, míg nyugati felén a Szakálháti csoport – Tiszai kultúra népe telepedett meg. A feltáráson főként ezt a részt kutatták, sok kerámiatöredék, örlőkő, csontsimító, néhány andezitvessző került elő. Az egyik objektumban „in situ” szövőszék összeomlott darabjait bontotta ki. A későbbi földkitermeléssel a lelőhelyet sajnos teljesen szétverték. A város északkeleti sarkánál fekvő Tó-kertből felszíni gyűjtésből származnak a kultúra leletei, majd 1951-ben Mérey Kádár Ervin, 1958-ban Korek József rögzítette helyszíni szemléljén a települést. Réhely délkeleti részén Bereczki Imre több alkalommal figyelt fel leletekre talajjavító bányagödrök nyitásakor, leletbejelentésére 1964-ben Gazdapusztai Gyula utazott le és végeztek együtt gyűjtést és terepbejárást.

8. kép: Tiszapolgári edényke

Bereczki Imre terepbejárásai és a régészeti topográfiai munkálatok során még több helyen figyelték meg telepnyomokat: Atyaszeg, Hajós-halom; Barcói-Kishalom; Dombri (Dombrév) északkeleti része; Fudéri-dűlő (Fudér délnyugati széle); Kér-sziget délkeleti csücske; Körtvélyes, Bogyahíd (a határ északkeleti részén fekvő Fudér közepén); Réhely-dűlő (Réhely északnyugati széle); Séli-zug, Boda-tanya halma.

Rézkor. (Az ún. fémkorszakok régészeti lelőhelyeit lásd a 2. térképen!) Bár az első használati fém, a réz már az újkőkorszakban megjelent, tömeges megjelenése egyben korszakhatárnak is tekinthető. A kutatók mintegy őskori ipari forradalom-

ként értékelik. A **rézkor** kezdetét i.e. 5. évezred közepe körül az egyik első lelőhelyéről **Tiszapolgárinak** nevezett kultúra megjelenése jelzi. Gazdálkodásukban az állattenyésztés kerül előtérbe, a telepek csontanyaga alapján főként szarvasmarhát tartottak. A pásztorkodó-állattenyésztő életmód gyakoribb helyváltoztatással is együtt járt, telepeiket rövidebb ideig használják, leégett házaikat nem építik újjá. A viszonylag rövid ideig lakott települések egy-egy területen elszórtan jelentkeznek, számuk az előző korszakhoz képest drasztikusan megnő, az egyosztatú, földfelszínre épített, paticsfalú házak egymástól távol álltak, a tűzhelyek, kemencék rendszerint a házakon kívül kaptak helyet. Jelentős társadalmi változások is végbe mentek, a közösségeken belül vagyoni felhalmozódás indult meg, ez előmozdította egyesek hatalmi kiemelkedését, meggazdagodását. A termékfelesleg a termékcsere is élénkítette, a Tiszántúlra nagy mennyiségű réz és arany került, valószínűleg erdélyi területekről. Már nemcsak rézből készültek az ékszerek, hanem aranyból is, főként különféle csüngők, gyöngyök, karperecek. Ebben az időszakban válnak általánossá a lakóhelytől elkülönült, több nemzedéken keresztül használt temetők. A helyváltoztató életmód miatt a közösségi temetők lettek a közösség állandóságának, folyamatosságának kifejezői. Szigorú rítus szerint temettek, a férfiakat a jobb, a nőket a bal oldalukra fektették. A férfisírokba edényeken (ételmelléklet) kívül kőkéseket, obszidián nyílhegyeket, agancs- és kőbaltákat, buzogányt, arany- és rézékszereket helyeztek, a nők edényeken kívül főleg korong- vagy hasáb alakú kagyló- vagy mészkőgyöngyöket, réz- és arany ékszereket kaptak. Kerámiajuk igen könnyen felismerhető, jellemzőik a beszúrt, szabályos alakzatba rendezett pontsorok, benyomott lencsedíszek, átfúrt hegyes bütykök. Az edények felületét fémes hatásúra fényezték, ritkán festéssel díszítették. Magas csőtalpon álló díszedényeik tartórészét nagy kerek lyukakkal mintázták. A Tiszapolgári kultúra népének nyomait városunk környékén sok helyütt megtalálták, néhány esetben temetkezés is előkerült. 1949-ben az Atyaszegi-legelő körbesáncolásakor Berezki Imre leletbejelentése (egy edényke és négy, állítólag melléklet nélküli csontváz) nyomán a terület délnyugati sarkánál Korek József végzett leletmentést. Néhány hulladékgyödröt tárt fel, az 1. gödörből kis edényke került elő, az árok falában még további 4 gödör feltárását rögzítette. Három, NY-K tájolású sírt is kibontott, ezeket azonban csak beleásták a korábbi objektumba, az ásató megfigyelése szerint valójában középkoriak. A Réhelyi-gátra (Réhely délnyugati széle) 1958-ban, bányagyödrök nyitásakor Gazdapusztai Gyula, Korek József és Kovalovszki Júlia jött le terepbejárásra, majd 1970-ben Ecsedy István tárta fel szondázó ásatása során több korszak nyomait. Eredményei szerint a neolitikus kultúrák telepei után a Tiszapolgári kultúra népe élt itt, sajnos vékony teleprétegét a szántás már részben megbolygatta. Előkerült viszont két, részben feldúlt edénymellékletes koraréz kori sír is. A Sártó-sziget – többek között - koraréz kori településére még Gallus Sándor figyelt fel 1936-ban, itteni leletmentésekor. A rendkívül gazdag anyagú, földkitermeléssel erősen megrongált lelőhelyen a kultúra kisebb csoportja élt, ezt a neolitikus rétegek fölötti szint leletanyaga mutatja. Az 1950-es években megkezdett talajjavítási munkák előtt egyébként Kovalovszki Júlia is gyűjtött itt – többek között – Tiszapolgári cserepeket is. Borszegen, Horváth Attila 1958-as leletmentésén (főleg Körös-kultúrák és AVK-as anyag) a 4. számú gödörben koraréz kori töredékek is voltak. (A lelőhelyet Kutzián Ida is említi¹¹ a Kárpát-medence kora-rézkorát összefoglaló művében, a Berezki Imre gyűjteményében látott leletek alapján.)

Berezki Imre gyűjteménye és a régészeti topográfia munkálatai nyomán a népcsoport településeit ismerjük még Barcét, Túr-ér-hátról (Barcét délkeleti részén); Berek-halomról; Külső-Atyaszegről (Atyaszegtől délkeletre); Laponyagról (Kovács-Laponyag); Órhalom-zugból; a Tarcsány-ér mentéről. Néhány töredék jelzi nyomaikat a Séli-zugban; szintén a Séli-zugban, a Boda-tanya halmán; Sima-szigeten; Szik-halomnál; Tó-kertben; Atyaszegen, a Hajóshalmon; a Bánom-kertben (a város keleti szélén); Borszegen, Vad Gyula tanyájánál; a Doszta-halmon; a Fudéri-dűlőben; Katal-szegen; Két-ér közén, a Bogya-tanyánál; Köles-halmon; Órhalmon; Réhelyen, a Besnyő-parton (Szarka-tanya) és Sima-szigeten, a Tálagyi átjárónál.

A réz alapanyagú fémművesség virágkorát az i.e. 5-4. évezred fordulóján az Alföldön a Tiszapolgári kultúra törés nélküli továbbfejlődésével, az egyik nagy dél-alföldi temetőjéről **Bodrogkeresztúrinak** elkeresztelt kultúra jelenti. A gazdasági változásokat ezidőben mennyiségi és minőségi fejlődés egyaránt jellemzi, általánossá válik az árucseré, jelentős társadalmi differenciálódás kezdődik. A Bodrogkeresztúri kultúra rendkívül intenzív, kölcsönös kapcsolatokat épített ki szomszédaival, sőt a Balkánon egészen távoli területekig, az Adria partvidéke mentén Dél-Görögorszáig követhetők e kapcsolatok nyomai. A leletanyagban megszorodnak a fémeszköz leletek, az ércek bányászata is intenzívebbé válik. Több gazdag, magányos vagy néhány síros temetkezést ismerünk e korból, a korszak településeinek, házainak szerkezete azonban a telepkutatás eddigi hiányosságai miatt gyakorlatilag ismeretlen. A lelőhelyek számának jelentős csökkenése mellett országos tapasztalat, hogy a megtelepedést bizonyító kultúrrétegen túl a leletanyagot az ásatók nem tudják objektumokhoz (ház, gödör, árok stb.) kötni. A fazekastermékek között a korábbi csőtálas és virágcserep alakú edények mellett új formák is megjelennek: az ún. „tejesköcsögök” képviselik a kultúra fazekasságának vezértípusát. A temetkezési szokásokban folytatódnak a korai rézkori hagyományok, ugyanakkor – utalva egy gazdagabb, vezető szerepű réteg kiemelkedésére – e kultúra hagyatékából ismerjük a legtöbb réz- és aranytárgyat. A különböző típusú ellentett élű rézcsákányok, -fejszék és -laposbalták mellett, réztűkkel, -árákkal, ritkábban rézkésekkel, rézgyöngyökkel találkozunk a sírok feltárása során, aranyból ékszereket, ruhadíszeket készítettek.

Dévaványa környékén e kultúrának csak néhány lelőhelyét ismerjük, van azonban közöttük egy, ami – bár nem tudni, hogy kincs- vagy sírleletből származik – mindenképpen tehető férfiemberé volt. 1963-65. körül Újtelepen (lásd 2. térképen a város északnyugati sarkánál beépített terület), egy eperfa kiásásakor került elő az a Jászladányi típusú 23,5 cm hosszú rézcsákány, melyet a topográfiai kötet készítői magántulajdonban láttak. A Bodrogkeresztúri kultúrára jellemző edénytöredékek az alábbi helyekről ismertek: Tó-kert; Réhely, Besnyő-part (Szarka-tanya); Borszeg; Köles-halom és Séli-zug, Boda-tanya halma.

Szomszédos és távolabbi területekről érkező hatások és valószínűleg újonnan beköltöző népcsoportok a késői rézkorban egy új kultúra kialakulását eredményezték. A **Badeni** kultúra népének minden előzőnél erőteljesebb kapcsolatai voltak a déli kultúrákkal, az edények stílusjegyei alapján a kutatás egy nagy lélekszámú, balkáni nép részvételét feltételezi. Látványosan gyarapodik a településnyomok száma, azonban ezek a tiszántúli telepek sajátosan kicsik, rövid életűek, legtöbbször csak néhány gödörből állnak. Mindez összefüggésben lehet az új betelepülők pásztorkodó, nagyállattartó életmódjával. Kerámiájukra jellemző a balkáni fémedényeket utánzó fényezett fekete felület, különleges kétosztatú táljaikat, talpas kelyheiket, embert formázó edényeiket kultikus szertartásaik alkalmával használhatták. Déli hatásra újra elterjedtek az agyagból készített kis istenszobrocskák, idolkok. Minden bizonnyal a különböző népcsoportok együttélésére és egymásra hatására utalhat a korábbi szigorú temetkezési rítusok megszűnése. A csontvázas, zsugorított temetkezések mellett első alkalommal jelenik meg a halotthamvasztás az Alföldön. A megelőző időszakokkal ellentétben már alig találkozunk réztárgyakkal a kultúra hagyatékában. E korszak egyik legismertebb lelete egy budakalászi sírból előkerült agyag kocsimodell, mely az első kocsiábrázolás Európában.

A Badeni kultúra biztos nyomát Dévaványa területéről még nem ismerjük.

A rézkor végén (i.e. 3100 körül) keletről érkező nomád betelepülők érkeztek az Alföld területére. Kultúrájukat csupán sírjaik alapján ismerjük, nevüket is innen kapták: okkersíros kultúra, másképpen **Gödörsíros kurgánok népe**. A kultúra látványos emlékei az Alföld „hegyei”, a kurgánok – népnevükön kunhalmok –, melyek temetkezéseket rejtjenek.¹² A virágzó fémművesség szinte teljesen megszűnik, a gazdaság alapjává az állattenyésztés vált. Vándorló, pásztorkodó életmódjuknak tudható be, hogy hiába tartunk nyilván az Alföld területén több mint 4000 halmot, települést még egyet sem ismerünk. Az ezidáig a Tiszántúlon feltárt mintegy 50 Gödörsíros halom alatt egységes rítusú temetkezések kerültek elő. Az eredeti fel-

színbe ásott, gyakran faszerkezettel fedett, gyékénnyel, bőrrel bélelt gödörben találhatjuk meg a hanyatt fektetett, felhúzott lábakkal vagy oldalára fordítva, zsugorított helyzetben eltemetett halottakat. A sír fölé a környező területről nyert földből emeltek halmot. Mellékletük igen szegényes volt: rendszerint csak az életet jelképező, gyakran bőrzacsókba tett okkerrögöket,¹³ ritkábban edényeket, csontgyöngyöket, fémhuzalból készült hajkarikákat, fülbevalókat találunk a halottak mellett.

Általános jelenség, hogy a halmok magassága az erózió, valamint – védettségük ellenére is tovább folytatott – szántásuk miatt folyamatosan csökken. A területünkre vonatkozó 18-19. századi térképek jóval több kurgánt jeleznek még, mint amennyit ma megfigyelhetünk. Városunk környékén is több ilyen halmot elhordtak, szerencsére akadtak érdeklődő, odafigyelő emberek, akik megfigyelték, lehetőségeikhez képest dokumentálták is ezeket, sőt még szondázó feltárás is történt.

Régióink első régészeti feltárása is e kultúrához kapcsolódik, tehát először erről beszélünk kissé részletesebben. 1887-ben a város központjában levő Templom-domb elhordásakor Frenyó Pál végzett – lehetőségeihez mérten – feltárást, három zsugorított sírt tárt fel. Rítusuk alapján soroljuk őket a Gödörsíros kurgánok népéhez. Leglényegesebb az 1. sír, melléklete is csak ennek volt. A félköríves árokkal körülvett, Frenyó Pál szerint „keletre néző” halott feje mintegy párnán, megemelve volt, így eredeti tájolása NY-K lehetett. A leírásban a csontvázat borító föld fölött „összenyomott hamuréteget” említ, ez valószínűleg sírtakaró megmaradt lenyomata volt. Egyetlen melléklete a koponya bal és jobb oldalán egy-egy mogyoró nagyságú szürke rög, lila sávokkal – ez pedig nagyon rossz állapotú, rosszezüst, több csavarodású spirálfüggők maradványaira utal.

1970 nyarán a Barcá-halom (1. 2. térképen, a várostól keletre jelölve) centrális részén történt szondázó ásatás, az ásató Ecsedy István volt. Megállapítása szerint¹⁴ a halom felhordása a környező terület felső humuszrétegének felhasználásával legalább 2 fázisban történhetett. A legkorábbi (alap-) temetkezés fölé hordott halom körülbelül 2 méter magas volt. Az alaptemetkezés azonban az ásatáskor nem került elő, csupán a föléje ásott halomba történt utántemetkezést sikerült feltárni. Ecsedy István rekonstruálta a temetés egyes szakaszait: a sírgödör megásása előtt a halomba kerek, három és fél méter átmérőjű aknát mélyítettek a felhordott földön keresztül az eredeti felszínig, ennek közepébe ásták a NY-K irányítású sírgödört. A sírgödört és az eredeti felszínt az akna egész területén meszesedett gyékénymaradványok borították. A sír három sarkánál karónyom foltját bontották ki, vagyis itt egy ideiglenes sátor állhatott, mely a halott házát jelképezte. A lekerekített sarkú, négyszög alakú sírgödörben hátán, felhúzott lábakkal, fejfelnyugatnak erőteljes férficsontváz feküdt, bal válla közelében okkerrög, felsőteste alatt szerves anyagból készült derékalj vékony rétegben megmaradt nyomai voltak. A megfigyelt rétegződés alapján a sír és az akna betemetése után a halmot újra feltöltötték.

1973 nyarán a Csorda-járás Csordagyepi-halom (2. térképen, a várostól északra kezdődő halomcsoport legdélebbi tagja) elhordása előtt végeztek mentőásatást, ekkor három sír került elő. Mindegyik tájolása K-NY volt, 2 sír csecsemő csontvázat rejtette, míg a harmadik egy serdülőé volt. A kultúra temetkezési szokásainak megfelelően mindegyikben szerves anyagból készült derékaljat és okkerrögöket találtak, a hármastemetés egyetlen melléklete az egyik csecsemő bal keze mellett elhelyezett Unio kagyló.

Dévaványa környékén igen sok, 70-nél is több halmot tartanak nyilván a szakemberek, ezek egy része a helybeliek számára is ismert, megkülönböztető nevük is van. Nagyobbik részét azonban a régészeti topográfiai munkák során fedezték és mérték fel, ekkor kerültek nyilvántartásba is. A halmokat 2. térképünkön fekete pöttyel jelöltük, az ismertebbek mellé nevüket is kiírtuk és a könnyebb tájékozódás kedvéért csoportokba soroltuk. Legészakabbra a Doszta-halom található, ettől délre egy hármastemetés csoportjának legdélebbi tagja Hajós-halomként ismert. Ezeknek a várostól észak-északkeletre fekvő halmoknak legnyugatibbi halma a Besnyő-

halom, ezt 2. térképünkön jelöltük is. Dévaványától északnyugatra lazán elhelyezkedő kiemelkedéseket rögzítettek, itt Kér-szigeten északon a Borbély-halom, Sártó déli csücskénél pedig a Sártó-halom nevét említhetjük. Gabonás déli részén egy négyes alakzat tűnik fel. Szinte félkör alakban láthatunk halmokat a várostól északra, a Séli-zug keleti sarkától kezdődően, az ív nyugati végén levő Barcé-halomig (a halmot jelöltük a 2. térképen). A keleti részen látjuk a térképen a Szilágyi-halmot és az Órhalmot, Csorda-járás középső részén a Csorda-halmot, itt a halomsor legdélebbi halma a Csordagyepi-halom, ahol mentőásatás is folyt. Borszeg északnyugati sarkán van a Berek-halom. A település közvetlen környékén is több halom áll, a legismertebb természetesen a városközpontban levő Templom-domb. Délnyugatra a Köles-halom, felette a Nagy-Köles-halom, Dévaványától nyugatra a Szík-halom. A város délkeleti sarkánál található az Akasztó-halom, ettől délkeletre az egymás melletti két kiemelkedést megnevező Két-halom.

Bronzkor. A rézből készült szerszámok még nem vehették fel a versenyt a kőeszközökkel, ehhez a bronzöntés feltalálására volt szükség, ami a réz és az ón ötvözését jelentette. Az új kor kezdete a Kárpát-medencében fontos történelmi eseményekhez is köthető: az i.e. 3. évezred első felében nagy népmozgások indultak el Délkelet-Európából és Kis-Ázsiából, ennek nyomán jelentek meg az Alföldön balkáni-anatóliai, eleinte csak kisebb közösségek, amelyek már ismerték a bronzöntés tudományát. Széles körben elterjed a rézkori találmány, a kősi használata is. Itt kell megemlítenünk, hogy míg az itteni eseményekről csak a régészeti leletekből következtethetünk, az ókori Keleten ez már a fejlett, írásbeliséggel is rendelkező civilizációk kora (Mezopotámia, Egyiptom, a görög Mükéné).

A bronzöntés megismerését nem követte rögtön annak tömeges elterjedése, tömeggyártása csak a középső bronzkor végétől figyelhető meg. Mivel az ércék bányászata, a nagyobb mennyiségű eszközök gyártása helyhez kötöttséget is jelent, feltételezhetően kiépül a kereskedelmi hálózat. A gazdasági változás az ősközösségi társadalom teljes felbomlásához vezet, jelentős vagyoni és társadalmi különbségek alakulnak ki. Szimbolikus szerepet kapnak a fémeszközök (ezt főként temetkezésekből tudhatjuk), számuk gazdagságot és rangot is jelölhet. Megbecsülésük jele az is, hogy a településátásokon, ahol cseréptöredékek ezerszámra fordulnak elő, bronztárgyakat csak elvétve találnak az ásatók. A korszak bronz típusait ezért elsősorban a sírok leleteiből ismerjük, illetve azokból az elásott

9. kép: Törmarkolat és bronz tokosbalta a Debrecenben őrzött bronzkincsből

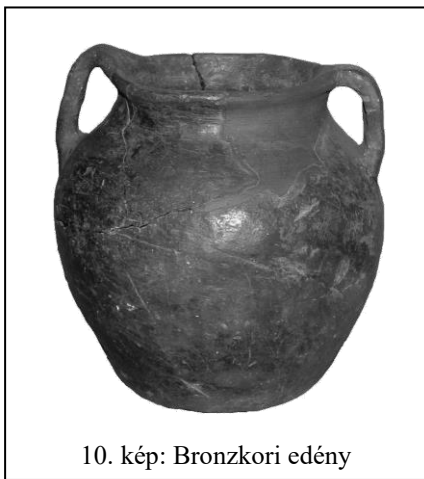
”bronzkincsekből”, úgynevezett depot-okból, melyeket egy-egy ellenséges támadás elől rejtettek a földbe.

Ilyen volt az a Borszegen, 1908-1909. körül előkerült 38 darabból álló bronzlelet, melyet Michalik Ferenc ny. főmérnök a debreceni Déri Múzeumnak ajándékozott. Ebben markolatnyújtványos bronzsarlók és töredékeik, öntési rögök, bronzlándzsák és törpenge, bronz huzalkarperecek töredékei, egy nyitott végű tömör rovátkolt díszű karperec, bronz bogrács füle, gombos végű és rovátkolt díszű tű, egy korongos törmarkolat és félholdas kávájú tokos-füles bronzbalták voltak. Mivel a bronztárgyak esetében a típusok általában nem köthetők népekhez – inkább nagy területek egységes divatjáról beszélhetünk –, korukról csupán annyit tudhatunk, hogy egyes darabok a bronzkor végére – vaskor elejére (szaknyelven bronzkor D – Hallstatt - B típusok) datálhatók.

A bronzkor kezdetét az Alföldön az úgynevezett **Makói** típusú leletek feltűnése jelzi, a kultúra egész területére a telepek kis száma a jellemző, ami összefüggésben lehet a gyakori helyváltással járó, valószínűleg állattartó életmóddal. Kisméretű, gödrökkel jellemezhető egyrétegű településeiken tartós építménynek még nem találták nyomát. Kerámiaművességük legjellemzőbb formái az egyfülű korsók és a belső oldalukon bevéselt, mésszel kitöltött há-

romszögekkel, rombuszokkal díszített, talpas tálak. A halottakat immáron kizárólag hamvasztják, edénymelléklettel látják el.

A középső bronzkorban (i.e. 2000 - 1500.) az Alföldön egy sajátos elő-ázsiai - délkelet-európai gazdálkodás honosodott meg, egy olyan intenzív földművelésen alapuló paraszti életforma, melynek révén lehetővé vált, hogy állandó települések alakuljanak ki. Olyan "városok" voltak ezek, melyek egy-egy terület politikai, gazdasági, művelődési központjaivá váltak. A telepeken belül egy- vagy kétosztatú, tűzhellyel is ellátott házakat találhatunk. E telepek egymásra rakódott lakószintjeiből keletkeztek azok a dombok, melyeket arab szóval „tell”-eknek nevez a kutatás. Ezek az – összefoglaló néven – alföldi tell-kultúráknak nevezett népcsoportok mintegy ezer éven át uralták környékünket is. Az **Ottományi** kultúra jellegzetes edénytípusai a kihajló peremű, egyfülű fazekak és bögrék, kifelé megvastagított peremű tálak. A halottak hamvait mellékleteikkel együtt edénybe helyezték vagy egyenesen a sírgödörbe szórták. Az Ottományi nép önálló életének a **Gyulavarsándi** kultúra támadása vetett véget. A tellek jelentős részén azonban nem szűnik meg az élet, az új hódítók elfoglalják azokat. A két kultúra együtt él tovább, a korábbi fokozatosan oldódik fel az új jövevényekkel érkezőben. A

10. kép: Bronzkori edény

korszakban mocsárral övezett szigeteken vagy folyókanyarulatok átvágásával új erődített településeket is létesítenek. A várakon belül deszkapadlójú, fából készült, ún. boronaházak álltak, amelyek talán az előkelők lakóhelyei lehettek. Az erődítéseket övező falvakban cölöpváz, paticsfalú házak sorakoztak. Kiegett agyagrögök, úgynevezett paticsdarabok mutatják házaik helyét, melyek hosszú időn keresztül azonos módszerrel készülnek: vázát cölöpök alkotják, melyeknek közét ágakkal fonják be, majd agyaggal betapasztják. A feltárt maradványok alapján az itt lakók gazdálkodásában a földművelés és az állattenyésztés játszotta a fő szerepet. A leletek zömét a kerámia teszi ki, valamint a tenyésztett és vadászott állatok csontjai. Gyakoriak még a bronzkori tell-lakók hagyatékában a csontsz-

közök, ritkaságszámba mennek viszont a bronzból készült tárgyak. A Gyulavarsándi fazekaság termékeire az edényformák és típusok sokszínűsége jellemző, díszítésük rendkívül jellegzetes, a bevonalkázott háromszög, pontsor, pontkör, hegyes spirálbütykők általánosan elterjedt díszítésminták, mint ahogy a turbánosztott aljú típusok is. A kultúra temetőiben mind a korábbi hagyományokat tükröző hamvasztásos, mind az új hódítók csontvázas, zsugorított rítusú sírjait megtaláljuk.

A korai és középső bronzkor említett kultúrái környékünkön – eddigi ismereteink alapján – egyetlen helyen vannak képviselve, és ez a Tó-kert mára már lepusztult halma. A tellen itt is Gyulavarsándi település rétegezi felül az Ottományi kultúra emlékeit. Erről Frenyó Pál dévaványai orvos a múlt század végén még mint több méter magas halomról számol be, jelentése szerint a tell elhordásakor több gödröt, hamu- és agyagréteget figyelt meg, sok halcsont, horog, kagyló, kőbalta és kis edény is előkerült. Bereczki Imre 1935-1972 között szinte folyamatosan gyűjtött a lelőhelyen, 1951-ben Mérey Kádár Ervin, 1958-ban pedig Korek József jött le helyszíni szemlére. A régészeti topográfiai bejárások megállapítása szerint a tell látszik még ma is, a szélén felfedezhető, elmosódott 20-25 méter széles mélyedés talán az egykori erődítés árkanak nyoma. A lelőhelyről ismert feketén és vörösen fényezett, ívelt peremek, seprűdiszes vagy cikk-cakkos oldalak, peremből induló kis szalagfülek, bemetszett bordás töredékek az Ottományi, míg egy szűrőedény és egy parázsbortó töredékei, bekarcolt koncentrikus körökkel és girland motívummal vagy kannelurával (rovátka, vájolat) díszített cserepek, egy vadkanagyar és egy bronzkori kővéső a Gyulavarsándi kultúra emlékei.

A bronzkor középső szakaszát 1500 körül az úgynevezett **Koszideri** típusú kincshorizont zárja. Az egész Kárpát-medencében egységessé váló, közép-európai jellegű fémművéség létrejöttét mutató bronzkincsek (különböző kartekercs típusok, csüngődíszek, tömör maroklatú török, tű-, balta-, sarló- és lándzsaformák) a nyugatról terjeszkedő, társadalmilag fejlettebb Halomsíros kultúra megjelenésekor kerültek földre, de ilyen környékünkön még nem került elő. A Koszideri fázis utáni periódus megyénk őskori történetének egyik legkevesébé ismert időszaka, a Halomsíros kultúra megtelepedésével, hatásával vidékünkön semmiképpen sem számolhatunk.

Az Alföldön a bronzkor utolsó képviselőjeként emlegetett **Gávai kultúra** népének (i.e. 11-9. század) nyomai többnyire terepbejárások során, cseréptöredékek formájában kerültek elő, a lelőhelyek száma ugrásszerűen megnő. A lakosság már nemcsak a folyók árterét szállja meg, hanem a korábban szinte teljesen lakatlan, bizonytalan vízjárású erekkel átszőtt löszhátakat is benépesíti. Ebben szerepe lehetett az újból jelentőssé váló marhatartásnak, amely nagyobb legelőterületek bevonását tette szükségessé. A korszak települései között megtaláljuk a nagy kiterjedésű, hosszú ideig lakott központok mellett az alig néhány, elszórt objektumból álló, átmeneti vagy időszakosan lakott telepeket is. A nagyobb falvakban paticsfalú házak, míg a kis telepeken földre mélyített kunyhók álltak. A településekhez tartozó temetőket alig ismerjük, mindössze kéttucatnyi, urnás-hamvasztásos sírt tartunk nyilván a kultúra teljes területéről. Edényművességükre jellemzőek a kétszínű – külső oldalán általában fekete, fényezett, belső oldalán sárga színű – urnák, kihajló és behúzott peremű tálak, perem fölé magasodó fülű csészék. Az Alföldön azelőtt soha nem látott mennyiségű fémtárggyal találkozhatunk, főként áldozati szertartás vagy külső támadás miatt földre rejtett kincsleletek formájában. Ezek a bronzeszközök immáron általános, széles körű használatát bizonyítják.

Dévaványa környékén is megtaláljuk a kultúra nyomait, Berek-halmon Bereczki Imre bejelentése nyomán Horváth Attila végzett leletmentést, öt hulladékgyödröt tárt fel, ezekben középső és későbronzkori cserepek kerültek elő. A Borszeg északi részén, Vad Gyula tanyájánál talált kis edény, kannelurás oldaltöredékek, turbántekercses tálperem talán telepet jelez. Gávai jellegű kerámia ismert még Berek, Gabonás, Két-halom, Köles-halom, Nagy-Köles-halom és Réhely-dűlő lelőhelyekről. 1970-ben Ecsedy István a Réhelyi-gáton végzett szondázó ásatást, itt a neolitikus és rézkori települési szintek fölött, közvetlenül a felszín alatt, szétosztott későbronzkori depot maradványa került elő. Az alig néhány cm mélységben talált három bronztárgy (2 sarló, 1 tokosbalta) jellegzetességei alapján Halstatt-A jellegű, vagyis későbronzkori.

A bronzkorral lezárul a Kárpát-medence történetének "névtelen" korszaka, az új jövényekről a történetíró Hérodotosz név szerint is említést tesz.

Vaskor. Az i.e. 9. század második felében a gazdasági-társadalmi fejlődés új korszaka kezdődött, melynek uralkodó nyersanyaga a **vas**. Az új korszak egyúttal a Fekete-tenger melléki pontusi-kaukázusi területekről egy új, rendkívül mozgékony népesség bevándorlását is jelenti, véget vetve a Gávai kultúra fennhatóságának. Hagyományosan innen számítjuk a vaskor kezdetét, melynek e korai szakaszáról igen kevés adattal rendelkezünk. Ez az úgynevezett **preszkíta** kultúra adja a későbbi alföldi **szkíta** kultúra alapját. Az i.e. 7. században jelennek meg Erdélyben és az Alföld északi peremén először az erdős-sztyepei terület szkíta ízlésű tárgytipusai. A szkítakor hazai emlékanyagának jellegzetes, korjelző tárgyai a bronz lószerszámok, bronztükrök, fegyverek. A tárgyakon elburjánzó állatmotívumok sztyepei hatást mutatnak. E népnek leginkább temetkezéseit ismerjük, temetőikben többféle (nyújtott csontváz, zsugorított csontváz, szórthamvas, urnás) - talán etnikumtól függő - temetkezési rítussal találkozunk. A korszak kiemelkedő leletei a tápiószentmártoni és a zöldhalompusztai aranyszarvas. Feltehetően már ebben a korban megjelenik a Kárpát-medence szkíta lakosságánál a korongolás technikája. Városunk környékéről még nem ismerjük nyomaikat.

Az i.e. 4. század folyamán új nép, a nyugatról előretörő **kelták** jelennek meg hazánk területén, kultúrájuk egy svájci lelőhelyről a La Tène nevet kapta. A Rajna-vidékről és a dél-bajor Duna-medencéből feltehetően a túlnépesedés miatt kiáramló, új területeket kereső kelta törzsek a Duna átlépése után gyorsan birtokba veszik a teljes Alföld területét. Itteni uralmuk virágkora az i.e. 3-2. század, a leletek alapján békésen együtt élnek a terület korábbi lakóival. Ellenőrzésük alá vonják az őslakosság nagy temetőik által jelzett települési központjait és előfordul, hogy a temetkezőhelyeket is közösen használják tovább. A kelta kori Alföld jellemző településformájának a tanyaszerű, néhány épületből álló, kis majorságokat tarthatjuk. A rövid életű, vízpart közeli telepeken négyszögletes, falakkal földbe mélyedő, viszonylag kicsi – 3-4x4-5 méteres – nyeregtetős házak álltak. A csontvázas és hamvasztásos sírokat is tartalmazó temetők szintén kis sírszámúak. Az előkelő férfiakat fegyvereikkel, kétélű, tokkal ellátott vas-kardjaikkal, lándzsáikkal, övláncaikkal, ívelt hátú késeikkel, pajzsokkal, a ruha összefogására használt fibuláikkal, karpereceikkel, rangjelző szerepű nyakpereceikkel temették el. A női sírokban talált ékszerek közül a változatos formájú és anyagú karpereceket, ún. hólyagos láb-pereceket, gyűrűket, nyakékeket, fibulákat emelhetjük ki. A már nagy számban előállított és használt, a kereskedelem útján mindenhol – így a környező hegyvidékről az Alföldre is – eljutó, vasból készült használati eszközök magas szintű mezőgazdaságról, feldolgozóiparról vallanak. A kelta kori edények között már jelentős arányban van jelen a jellemzően sötét színű, rendkívül jó minőségű, korongolt anyag, melyeket már fejlett fazekas központokban állítottak elő. A Kárpát-medencében a kelták voltak az elsők, akik önálló pénzt vertek, ez egyéni szemlélete és megformálása révén művészetük részét is képezi.

A kelták nyomait edénytöredékek jelzik a Sima-szigeten (itt a Tálagy-ér partszegélyén

11. kép: Kelta cseréptöredék

Berezcki Imre települést is feltételezett), a Vágás-parton (a várostól délkeletre) és a Gabonás nevű határrészen. Legfontosabb lelőhelyüket a Köles-halomról ismerjük, ahol Berezcki Imre bejelentésére az 1937. évi temető-ásatás avar sírjai között 3 kelta hamvasztásos sírt is találtak. A leletek sajnos elkallódtak, csupán az ásatási naplóból tudunk a sírokról. „A” sír: 2 méter mélyen, égetett állatcsontok közt, elroz-

dásodott vastárgyak mellett 4 kisebb fazék, 1 nagy urna és 1 omphalosos (dudoros kiemelkedés az edényaljon) tál, valamint egy vas láncocská töredékei voltak. „B” sír: 180 cm mélyen egy nagyobb urna, 1 kicsi edény, mellettük állatcsontok, égett csonttörmelék, mindezek tetején egy vaskés volt. „C” sír: a 65. számú avar sír bal sarka alatt, 120 cm mélyen összerokadt edények kerültek elő, körülöttük vastöredékekkel kevert égetett csontmaradványok.

Az i.e. 1. században a környékbeli dák és pannon törzsek megerősödnek, ezzel együtt a kelta uralom és művészet hanyatlásnak indul, majd a római hódítást követően a kelták egy része nyugatra vonult, kis részük helyben maradt, kultúrájuk a pannóniai római provinciális kultúra sajátos részévé vált. Az i.e. 1. század első felében Boirebistas dák fejedelem az al-dunai géták és az erdélyi dákok egyesítésével kiterjesztette hatalmát a Fekete-tenger vidékére, valamint az Alföldre. Mivel azonban sem dák telep, sem dák temető nem került elő a régióban, inkább csak szórványosan feltűnő leletek jelzik ittlétüket, csak dák ellenőrzésről mintsem dák betelepülésről beszélhetünk.

Népvándorlások kora. (A népvándorlaskori és magyar középkori lelőhelyeket lásd a 3. térképen!) A magyarországi régészeti terminológiában **népvándorlaskornak** nevezett új korszak kezdete megegyezik a világszerte használt időszámítás kezdetével, amely szerint az éveket hagyományosan Jézus születésétől számoljuk. A korszak elnevezése (népvándorlaskor) abból adódik, hogy az Ázsia keleti részein élő törzsek mozgolódni kezdtek, és ez egy nyugatra irányuló népmozgást indított el, ami időről-időre megismétlődött és többnyire a Római Bi-

rodalom határán tört meg. Addig ismeretlen életmódú és kultúrájú törzsek jelentek meg Európában, nem kis zavart okozva az itteni letelepedett népek életében.

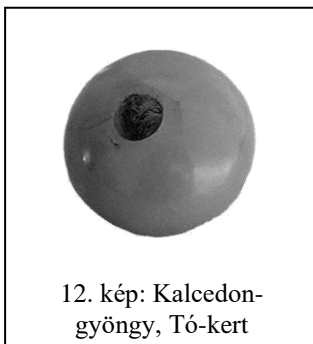
Az időszámításunk szerinti első század elején, miközben a rómaiak a Dunántúlon kiépítették Pannónia provinciát (így nevezték az ókori Római Birodalom tartományait), az Alföldön egy keleti lovasnép telepedik le. A **jazigok** népe ez, akik az iráni nyelvet beszélő, számos törzset magába foglaló **szarmata** népesség legnyugatibb csoportját alkotják. A jazigok foglalását elősegítette a római Augustus császár hadjárata következtében meggyengült dákok helyzete is. Tacitus római történetíró leírása alapján i.sz. 50-ben már biztosan a Kárpát-medencében vannak, feltételezések szerint itteni foglalásaik már az 1. század elején megkezdődtek. Először az Alföld északi részén telepedtek meg, a Tiszától nyugatra, majd fokozatosan délebbre vonulva a II. század elejére az egész Alföldet megszállják.

Legkorábbi régészeti hagyatéuk (aranyflitterek, aranylunulák - félhold alakú csüngődíszek -, gömbölyű karneolgyöngyök) erős keleti hatást mutat, a római tárgyak még hiányoznak.

A szarmaták itteni letelepedése valószínűleg a Római Birodalom külpolitikájának is része volt: a frissen létrejött Pannónia provincia mellett jól jött egy szövetséges, a környező barbár népekkel (főleg a dákokkal) szembeni ütközőállam. A jó viszony azonban nem tartott sokáig, a békétlenkedő jazigok a germán törzsekkel szövetségben többször támadták Pannóniát. Apró termetű, igénytelen lovaikon kisebb csapatokra oszló csatarendben támadtak. Fő fegyverük a hosszú döfőlándzsa volt, de elterjedt volt a kard használata is, Ovidius mérgezett nyilaikat is említi. A többség könnyűlovasként szolgált, az előkelőbbek azonban pikkelypáncélos nehézlovasságot alkottak. Legjelentősebb győzelmük a 90-es évek elején egy teljes légió, a Legio XXI. Rapax (XXI. előretörő légió) megsemmisítése volt. E hírre a római császár, Domitianus személyesen vette kézbe a hadműveletek irányítását, mely a szarmaták ellen eredményesnek is bizonyult.

A szarmaták ellenséges viselkedése azonban mégsem szűnt meg, ennek oka pedig a dák állam megerősödésében, majd erre adott római válaszként a 2. század elején Dacia provincia (többé-kevésbé Erdély területe) megszervezésében keresendő. Ez ugyanis egyre lehetetlenebbé tette a jazigok és a dákok lakta terület keleti oldalán, a Fekete-tenger partján tanyázó másik szarmata törzs, a roxolánok közti kapcsolattartást, illetve - ami talán még fontosabb volt - a kereskedelmi összeköttetést a Pontus-vidék (az ókorban a Fekete-tenger partvidékét nevezték így) városaival.

A régészeti anyagban a megszakadó kapcsolat jól kimutatható: a szarmata "aranyhorizont"-ként emlegetett leletanyag a 2. század elejére fokozatosan visszaszorul. Az elégedetlenkedő szarmaták többször próbálnak betörni Pannóniába zsákmányszerzés céljából. A legnagyobb összecsapások a 160-as évektől következtek, a rómaiak végső győzelme 188-ra keltezhető, ekkor egy időre lezárultak a háborúk. Ehhez hozzájárult, hogy a szarmaták legnagyobb követelését a rómaiak teljesítették: engedélyezték, hogy a Duna mentén, Dacián keresztül érintkezessenek al-dunai roxolán rokonaikkal.

12. kép: Kalcedon-gyöngy, Tó-kert

A 2. században új betelepülések (az alánok népe, ez is egy szarmata népcsoport) is történtek a Kárpát-medencébe, ezt új régészeti leletcsoport is jelzi: lószerszámos, körárkos, halmos, D-É tájolású temetkezések. Ekkor vált általánossá a Pontus-vidékről jól ismert jellegzetes viselet: a gyöngyökkel gazdagon díszített, bokáig érő ruhák. A ruha nyak- és karszegélyét, a nadrágszárat, a szoknya alsó részét is gyöngyhímzés¹⁵ borította, derekukat hosszan lecsüngő, gyöngyös öv fogta össze, amelyre csörgőket és csüngőket varrtak. Az övről csüngött le a kés és a nők mindennapi használati tárgyai is. A felsőruházatot - a római szokást átvéve - a férfiak és a nők is fém ruhakapcsoló tűvel (fibulával) tűzték össze. A női viseletet egy vagy több nemesfémről vagy

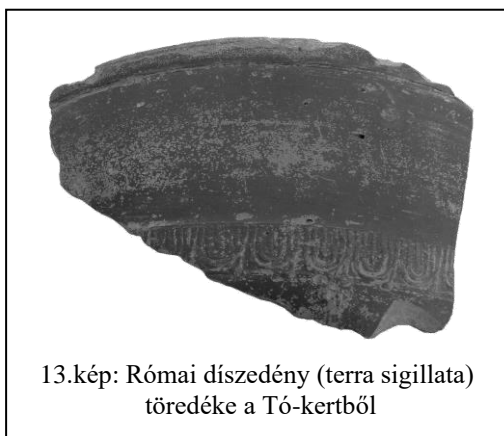
bronzból készült karperec, fülbevalók, nyakban viselt gyöngysor, kagylóból vagy fémből készült csüngődíszek, nyakpereg (torques) egészítették ki. Sírjaikba használati tárgyak is kerültek: tükrök, orsógombok. A férfiak viselete szegényesebb volt, ruházatukat fém övcsatok, tarsolyzáró csatok, lábbeli szíjait összetartó csatok díszítették, hosszúkás szíjszorító lemezzel. Deréktájon, bőrből készült tarsolyban apróbb használati tárgyakat (tűzszerszámot, fenőkövet, vaseszközöket, pénzt) tartottak, fegyvert - valószínűleg nagy értékük miatt - keveset ismerünk a sírokból. A halott mellé edényekben étel- és italáldozatot helyeztek. A kézzel formált, benyomott és bekarcolt díszítésű, primitív technikával készült edények mellett egyre általánosabbá vált a fazekaskorong használata is, melyen finom iszapolású agyagból változatos formájú, világoszürkére égetett edényeket készítettek.

Ebben a békésebb időszakban alakul ki fokozatosan az alföldi szarmaták meglehetősen sűrű településhálózata, a szarmata terület már az egész Alföldet magában foglalta, sűrűn lakott volt a Körösök vidéke is. A korszak jellemzője, hogy nagyobb telepek alakultak ki, s az Alföldet átszelő utakon megindult a római kereskedelem. A kereskedelmi fellendülés új szintet hozott a leletanyagban, mivel nagy mennyiségű római áru jutott szarmata területre. A letelepülés következményeként az állattartás mellett bekövetkezett a földművelésre való áttérés.

A szarmaták csak a 230-as években kényszerültek újra abba a helyzetbe, hogy a római provinciák határait támadják. Ennek oka a germán népek (esetünkben a gótok és a gepidák) északról dél felé vándorlásának újabb hulláma volt, ami az összes környező népcsoport elmozdulását okozta. A Kárpát-medence összes barbár népe együttesen támadta a római limest,¹⁶ aminek következtében Aurelianus római császár számára nem maradt más lehetőség, mint kiüríteni és feladni Dacia provinciát 271-ben.

A tartomány feladását követő évtizedekben a több hullámban betelepülő újabb csoportok megjelenése a leletek számának ugrásszerű szaporodását idézte elő, az Alföldön szinte nincs olyan feltárás, ahol ne találunk meg a szarmata lakosság hagyatékát. Támadásaik továbbra is folytatódnak, némi nyugalom csak a IV. század elején, az ún. "szarmata limes" megépítése után következik be. Ez az ún. "Csörsz-árok" (vagy Ördög-árok) a Duna Aquincum fölötti szakaszától indul ki, keleti irányban egészen a Tiszántúl közepéig halad, majd dél felé fordul. Az egész Alföldön áthúzódva a Duna alsó szakaszához csatlakozik. A sáncrendszer felépítésének idejét 322-332. közé helyezik, valószínűleg a szarmaták építették római mérnökök tervei és irányítása alapján. A sáncrendszer egy elő-limes szerepét töltötte be, nyomai még ma is jól láthatóak.

332-ben a rómaiak által feladott Dacia provincia új lakói, a nyugati gótok a Maros mentén előrenyomulva megtámadták az alföldi szarmatákat. A források szerint a gótoktól megrémült "uralkodó szarmaták" (Arcaragantes) félelmükben felfegyverezték a "szolga szarmatákat" (Limigantes), akik azonban uraik ellen fordultak és ez több évtizedes szarmata beháborút eredményezett.

A 4. század végétől a szarmaták szinte teljesen eltűntek az írásos források által megörökített történeti események közeléből, bár a régészeti leletek alapján nagy tömegben éltek még az 5. században is alföldi szállásaikon az új hódítók, a hunok alatt.

Sorsuk azonban ugyanaz lett, mint a korszak szétaggolt és kevésbé szervezett népeire jellemző: a nagy néphullámokhoz való csatlakozás és a szétszóródás. A népvándorlásként emlegetett történeti korszak egyik népeként a szarmaták is hozzájárultak a Római Birodalom 476-ban bekövetkezett bukásához, melyet az európai történelemben új időszak, a feudalizmus kora, az úgynevezett "középkor" köve-

tett.

Mint az alföldi „Barbaricumban” mindenütt, Dévaványa környékén is megtalálható a szarmaták településeinek és temetőinek nyoma. Bár összefüggő nagyobb feltárás sem lakóhelyeiken, sem nyugvóhelyeiken nem volt, egy-egy kisebb leletmentésről azért beszámolhatunk. 1950-ben a várostól keletre fekvő Vágás-parton Gyürky Katalin tárt fel egy agyagkitermelő gödörrel bolygatott sírt, melyben sok gyöngy volt, a halott lábánál pedig egy valószínűleg ételmelléklettel ellátott korsó. Ugyanitt 1951-ben Bereczki Imre Mérey Kádár Ervinnel helyszíni szemlén cserepeket gyűjtött, egy későbbi jelentésében újabb szarmata sírokról is ír. A Nagy-Köles-halmon Bereczki Imre leletbejelentése nyomán Horváth Attila végzett leletmentést, 8 hulladékgödröt és egy sírt tárt fel. Bár ebből már csak a 7. gödör anyaga és a sír barnásvörös, szűk nyakú edénykéje lelhető fel az MNM-ben, a cserepek között Dragendorf 37-es típusú, tojásfüzéres díszítésű terra sigillata (import római díszedény) töredék is van, mely Gabler Dénes meghatározása szerint¹⁷ westerndorfi gyártmány, és a 3. század 1. harmadára datálható. Bereczki Imre később megfigyelt még 8 sírt, ezekben vastárgy, bronzcsat, valamint edények kerültek elő. A Sima-sziget, Tálagyi átjáróban 1962-ben Korek József végzett próbaásatást, itt a neolitikus teleprétegek fölött néhány korongolt, szürke cseréptöredék is volt. Kéthalmon 1971-ben Ecsedy István szondázó ásatása során a halom alaptemetkezését kereste, de csak 2 szegényes szarmata gödröt talált.

Katal-szeg északnyugati részén Bereczki Imre 1959 óta kísérte figyelemmel a földkitermelést, a településre utaló objektumok (hulladékgödrök, tűzhelyek paticsos és hamus foltjai) közül néhányat fel is tárt. Kibontott 5 sírt is, ezek közül egy mellékletnélkülinek bizonyult, a többiben vasdarabok, a nyak és váll tájékán és a sírföldben is rengeteg kalcedon, borostyán és üvegpaszta gyöngy volt. Jelentése szerint a sírok között gyermek és felnőtt temetés is előfordult. Az objektumok anyagában westerndorfi (2-3. század) terra sigillata töredék is előkerült. Szintén sírokat figyelt meg Két-ér köze délnyugati részén, Bogya-tanya lelőhelyen, itt még a topográfiai bejárások alkalmával is találtak embercsontokat. Bundás lelőhelyen, Két-ér köze keleti részén szarmata sírokból edény és 91 db üvegpaszta ill. mészkőgyöngy került a gyűjteménybe.

A Kér-sziget északi szélén fekvő Katonaföldeken Méri István is gyűjtött korongolt kerámiatöredékeket 1949-ben. A Sima-sziget nyugati részén fekvő Tóalján 1958-as terepbejárásán Gazdapusztai Gyula 6 gödröt tárt fel, ugyanitt 1960-ban Méri István is gyűjtött szarmata cserepeket. Barcé keleti és délkeleti részén is szarmata telepnymokat rögzítettek, a Nagy-

Varsány-háton egy csatornával szintén szarmata települést vágtak át, innen egy terra sigillata utánzat, kehely formájú edények töredékei és egy talpkorongos edény töredéke is származik. Barcé délkeleti sarkában, a Túr-ér-háton egy hosszasan elnyúló települést jelez a felszínen is szedhető sok cserép, köztük hombárperemek is. Réhely déli részén a nyomok alapján ugyancsak egyértelműen településre lehet következtetni, míg a Sártó déli szélén található Timár Frigyes halma lelőhelyen 1937-ben a domb elhordásakor három pernyés gödör kibontásakor a középsőben szájjal lefelé egy korongolt,

14. kép: Szürke szarmata fazék és kétfülű vörös edényke a Sima-szigetről

kétfülű, kis kancsószerű szájjal ellátott edényt találtak. Szintén szarmata falu lehetett a Barcéhalom területén, ahol foltokból sok hamu és korongolt cserepek kerültek elő. Dombri (Dombrev) északkeleti felén Bereczki Imre 1949-ben 2,6 méter mélyen vasfibulát és tömlős edény-

ből való abroncsos oldaltöredéket gyűjtött. Doszta-halomnál 1961-ben helyszíni szemlét tartott egy 1958-ban nyitott bányagödörnél, itt egy gödör foltjában edénytöredékek kerültek elő. Köles-halmon 3 gödör beásásának foltját rögzítette, a megásott foltból vörös és szürke, korongolt és kézi készítésű cseréptöredékek kerültek a gyűjteményébe. A Fudér északi felén fekvő Kürti-földön a topográfiai terepbejárások során korongolt és kézi készítésű kerámiát, valamint egy kettős kúpos orsógombot találtak. A Séli-zug bányagödrében Bereczki Imre 1963-ban ép szarmata edényt bontott ki. A Varsány-háton a topográfiai munkálatok alatt szürke és barna korongolt edénytöredékek kerültek elő, Bereczki Imre itt korábban cserepeket és vassalakat is gyűjtött. Tálagy északkeleti részén 1958-ban a bánya aljában árkot és foltokat figyelt meg, melyeket szarmata cserepek datáltak. A Tó-kertben a szokványos cseréptöredékeken kívül terra sigillata peremtöredék is volt.

A felsorolt lelőhelyeken kívül a népvándorlaskor első néphullámát jelentő jazigok más-hol is otthagyták – igaz, csak néhány lelettel jelzett – nyomaikat. Számon tartott lelőhelyeik még: Atyaszeg, Doszta-part (Bogáros); Bánom-kert; Barcói-Kishalom; Berek; Berek-halom; Borszeg; Borszeg, Vad Gyula-tanya; Csorda-halom (Szőr-halom); Doszta; Fudér; Fudéri-dűlő; Gabonás; Kér-sziget; Külső-Atyaszeg; Nádösvény; Réhely, Besnyő-part (Szarka-tanya); Sártó – Gabonási-mellékcsatorna partja; Sártó-halom; Sima-sziget, Kecskeméti tanya; Sziget-szász.

Külön kell szólnunk a fentebb említett szarmata limes Dévaványa határában itt-ott még megtalálható maradványairól. Több korábbi térképen is feltűnik egy hosszanti sáncvonal, amely a Hármas-, majd a Sebes-Körös északi partja mentén húzódik nagyjából délnyugat-északkelet irányban. E vonal Körösszegapáti határában keresztezi a Tiszántúlt kelet felől lezáró, észak-déli irányú határsáncok belső vonalát. A felszín alakulásából megállapítható, hogy a Körös menti vonal a fiatalabb, árka a déli, töltése pedig az északi oldalon van, így dél felőli támadás (nagy valószínűséggel a gepidáké) elhárítására készült, mintegy a Körös természetes védvonalának megerősítéseként. A kutatás¹⁸ a Körös menti vonal építését az i. sz. 352 utáni időre keltezi, miután a szarmaták kénytelenek voltak a Köröstől délre eső területet feladni. Dévaványa határát az Ördög-árka nyugat felől éri el és innen kelet felé kisebb részletei még ma is felfedezhetők. Békés megyében a magyarországi népvándorlaskor egyetlen megmaradt felszíni építményének nyomai csupán itt, a szeghalmi régió egyes részein láthatóak.

375 körül Kelet-Európa füves sztyeppéin új, hatalmas nép jelent meg, magukat **hunoknak** nevezték. Hihetetlen gyorsasággal hódítanak meg óriási területeket, az V. század elején már a Kárpát-medence is uralmuk alá tartozik, ahol ekkoriban hun, szarmata és gepida lakosság élhetett. 445-ben Attila lett a hun birodalom feje, seregében a hunok mellett gepidák, osztrigótok, rugiak, szkírek, szvébek, szarmaták, herulok és túringek harcoltak. A hunok európai központja az adatok alapján az 5. század 20-as éveitől 455-ig a Kárpát-medence középső része volt. Priscos rétor, aki részt vett a 449-ben Attilánál járt keletrómai követségben, leírta az útvonalat, amelyen a hunok központi ordujába (szállására) érkeztek. A leírás alapján valószínű, hogy Attila fából készült palotája valahol a Temes és Körös közti vidéken volt, egy teljesen fátlan síkságon. A hun temetési szertartások maradványai azok a gazdag leletek, ahol öszszeégett, ékkőberakásos arany ékszereket és fegyvereket találtak, emberi maradványok azonban nem kerültek a felszínre. Környékünkön (egész Békés megyében) biztos nyoma a hunoknak még nem került elő, ennek részben az lehet az oka, hogy eleve csak néhány évtizedig tartott a hun uralom a Kárpát-medencében, másrészt valószínűleg csak az előkelő réteg és a megszálló katonaság volt hun. A meghódított népek szolgáltatásokkal tartoztak a hunoknak, a lakosság többségét ők alkották. Mindenesetre a késői szarmata leletanyagban tapasztalható a keleti, hun hatás, jellegzetes kerámiatípus az apró kavicsal soványított, korongolt, gyakran csillámos, levágott peremű edényfajta, melyet sokszor bekarcolt hullámvonal vagy bepecsételt minta díszít.

453-ban Attila új feleségével tartott násza alkalmával agyvérzést kapott és meghalt. A 19. században keletkezett háromkoporsós temetési legendából annyi bizonyosan igaz, hogy temetkezési helyét titokban tartották, és az valahol a Tisza vidékén lehetett. Sírja nem lehetett messze a fent leírt központi ordotól, felkutatása azonban reménytelen vállalkozás, mert óriási terület jöhet számításba. A hun nagykirály, Attila halála után fiai Ellak (Ilek), Irnik (Ernak) és Dengizik között viszály támadt. Ardarik gepida király, összefogva a szarmata és gepida erőket, a még nem azonosított Nedao folyó mellett legyőzte a hunokat. A hunok kivonulásával az Alföld új uraivá a germán származású **gepidák** lettek. Települési központjuk a történetíró Jordanes szerint a Körös és a Maros vidéke volt, s a terület belső folyóiként a Fehér-Körösöt és a Fekete-Körösöt említi. A régészeti leletek alapján a gepidák letelepült életmódot folytattak, kisebb falvakban, 70-150 cm-re a földbe mélyített, 20-30 m² alapterületű, téglalap alakú házakban laktak. A házak tetőzetét földbe ásott cölöpök tartották. A gepida harcosok többsége lándzsával és pajzzsal felszerelt, gyalogos katona volt, akik a szegény szabadok közül kerültek ki. A legszegényebbek íjászok voltak. Egy részük biztosan ariánus keresztény volt, a nép java része azonban az ősi germán vallás híve maradt, halottaikat gyakran temették fakoporsóba. A telepeken és a sírokban nagyszámú edény, illetve edénytöredék kerül elő, a sírleletekből jól ismerjük viseletüket is. A tehetősebb férfiakat teljes fegyverzetben (kétélű, sokszor összehajtogatott kard, íj, vaslándzsa, sisak, vas pajzsdudorral díszített fapajzs, díszes öv), a nőket jellegzetes kétsoros csontfésűvel, sasfejes csattal díszített övvel, fibulával, a tehetősebbeket arany vagy ezüst ékszerekkel temették. Bár Békés megye területe Gepídiá központi részébe esett, nyomaikat eddig Dévaványa környékén nem találták meg.

Az 567-568-as évek sorsfordító változást hoztak a Kárpát-medencében. A keletről érkező **avarok**, a langobárdokkal szövetségben megsemmisítik Gepídiát, s Baján kagán az egész Kárpát-medencét egységes politikai alakulattá fogja össze. Az avar kaganátus élén a kagán állt, aki korlátlan hatalmát az égből származtatta, saját magát minden népek urának tekintette. A korai avar hadsereg fő erejét közép-ázsiai típusú páncélt viselő lovasság alkotta, létszáma egy 568-ban íródott forrás szerint 20 ezer fő volt. A néhány ezer fős, vaslemezekből összefűzött páncélt viselő gazdagabbak mellett a szegényebbek bőrpáncélban harcoltak, a segédnépek pedig mint könnyűlovasság egészítették ki a haderőt. A páncélos lovasok kopjával és kétélű karddal vívták a közelharcot. Legfélelmetesebb fegyverük az íj volt, háromélű nyílhegyeikkel veszélyes sebeket ejtettek az ellenfélen. Európában ők használták először a kengyelt (a legkorábbi avar csoportok ún. alma alakú kengyelt), lovaikon sokkal biztonságosabban tudtak ülni, könnyebben vívtak lóháton ülve, és eredményesebben használták íjaikat a hátrafelé nyilazásnál is. Taktikájuk a nomád népekre jellemző színlelt megfutamodás, lesvetés volt. A szabad avar férfi legfontosabb viseleti tárgya, rangjelzője mindenkor veretekkel díszített öve volt. Az öv végét, illetve az övről lecsüngő mellékszíjak végét is fémveretekkel látták el. Ezek az arany-, ezüst- vagy bronz veretek a korai avar korban az úgynevezett préselt technikával, szalagos, pontozott motívumokkal készültek. E korai avar kaganátus történetét az állandó avar-bizánci harcok jellemezték, a 630-as években az avar hatalom erősen meg is gyengült.

A 670-as években újabb népcsoportok települnek be, leletanyaguk különbözősége folytán ekkortól közép avar korról beszélünk. A férfiak az eddigiektől teljesen eltérő övet viseltek, hajukat varkocsszorító díszítette, új típusú, lapos talpú kengyeleket használtak, és ők hozták először a Kárpát-medencébe az ívelt pengéjű szablyát. Új típusú lószerszámok jelentek meg, és a korábbitól eltérő a női viselet is, újak a temetkezési szokások. A bevándorolt népcsoportok eredete még nem teljesen tisztázott, a legvalószínűbb elmélet szerint a pontusi bolgár törzsek egyike telepedett ekkor a Kárpát-medencébe. A források szerint Kuvrat kán, az onogurbolgár törzsszövetség vezetőjének halála után fiai között ellentét támadt, és a negyedik fiú, Kuber kíséretével és népével alávetette magát az avar kagánnak. Bár később továbbvonult, népének jelentős része itt maradt. Az erősen kevert és nagy lélekszámú beköltözők számos, a kazárok elől menekülő néptöredéket sodortak ekkor a Kárpát-medencébe.

A 7. század végén - 8. század elején ismét új régészeti kultúra jelenik meg a Kárpát-medencében, a griffes-indás kultúra nevét a bronzból öntött díszeken ábrázolt griffekről és indákról kapta. Eredete még nem teljesen tisztázott,¹⁹ de az bizonyos, hogy a griffes-indás leletkör kialakulásának gyökereit a 670 körüli változásokban kell keresni. Ez a népesség a mai Békés megye területén is megtelepedett, a 7. század utolsó harmadában vagy végén kialakult, és több esetben a 8. század végéig vagy azon túl is használt nagy sírszámú temetők folyamatos lakottságra utalnak. Településásatás még igen kevés történt, telepanyagot jórészt csak felszíni gyűjtésekből ismerünk. Edényeik között korongolt és korongolatlan darabok egyaránt megtalálhatók. A korongolatlan példányok hombárok, kisebb és nagyobb fazekak, sütőharangok, fedők és bográcsok töredékei. A korongoltak elsősorban fazekak, a lassú korongon készült, gömbös testű edényeket magasabb hőfokon égették, párhuzamosan vagy hullámvonalban bekarcolt vonalkötegekkel díszítették. A 8. század utolsó éveiben nyugatról Nagy Károly, későbbi frank császár és fiai, keletről Krum bolgár cár támadásai megsemmisítik az avar kaganátust, ekkortól kezdve Alföldünket az írásos források csak mint lakatlan avar pusztát emlegetik.

Az avarok nyomait Dévaványa területén már igen régóta ismerjük, felfedezésük a már

15. kép: Nagyszíjvég és csüngős veret a köles-halmi avar temető 1. sírjának övgarnitúrájából

korábban is említett dr. Frenyó Pál helybeli orvos nevéhez fűződik. Ő volt az, aki az 1890-es években figyelemmel kísérte a Szeder-kert, Grósz-halma elhordását. Leírása alapján avar sírok kerültek elő, feljegyzései szerint a leleteket elküldte dr. Török Aurélnak az MNM-be, de azok mára már sajnos elkallódtak. Fontos lelőhely városunk határában a Köles-halom, ahol 1936-ban vályogvető gödör ásásakor – a megfigyelések szerint - 66-67 sírt bolygattak meg. A sírokról Bereczki Imre jelentést küldött a Magyar Nemzeti Múzeumba, aminek eredményeképp 1937-ben Fettich Nándor, Domanovszky György és Méri István a feltételezhető temetőterület mintegy felét átkutatva további 159 sírt tárt fel. A leletanyag az MNM-be, a csontanyag az Embertani Tárbá került, az ásatás eredményeit Kovrig Ilona²⁰ dolgozta fel. A továbbiakban ennek alapján ismertetjük a temetőt. A közép- és későavar sírok tájolása általában ÉÉK-DDNY,

az 50-155 cm mélységben, háton fekvő halottakat lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörökben temették el. Három sírban kettős, egyben hármastemetkezést is találtak. Két sírban a férfit lovával együtt helyezték nyugalomra, egyben csak lókoponya volt, míg a 61-es női sírban teljes kecske(?) csontváz került elő. A feltárt 160 sírban eltemetett 165 halottból 57-et melléklet nélkül indítottak útnak. A férfisírokban lemezes ezüst illetve bronz övkészletek, öntött griffes és indás övgarnitúrák a legfontosabbak. A sírokban továbbá övgarnitúra-részeket, bronz és vascsatokat, arany és ezüsfüggőket, varkocsszorítót, vaskést, pásztorkésztséget, árat, sarlót, ostornyél gombot, íjat, nyílhegyeket, íjtegezt, kengyeleket és zablákat találtak. A női sírok legszebb leletei vascsatok, hajkarikák illetve függők, dinnyemag-gyöngyök, kerek, üvegberakásos bronz boglárpár, karperecpár, gyűrű, vaskés, orsógomb és agyagedény voltak. A gyermekek mellé hajkarikákat, gyöngyöket, vaskést tettek. Az előkerült régészeti anyag alapján a temetőt valószínűleg a 7. század közepe táján kezdték használni, és a 8. század végéig - 9. század elejéig temetkeztek bele.

895-896-ban a Kárpát-medence történetének új, máig tartó fejezete kezdődött. Az eddig egymást váltó népek után egy állandó, önmagát megújítani képes nép vette át a terület feletti uralmat, a **honfoglaló magyarság**. Östörténetének számos kérdése homályos még, az azonban

bizonyos, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek közé tartozik. Őseink, mint minden nép, eredetileg halász-vadász életmódot folytattak, majd idővel áttértek az élelemtermelésre (földművelés, állattenyésztés). A szomszédos iráni és török népek hatására megváltozott az életforma és a viselet is. A török népekkel való szoros kapcsolatuk bizonyossága a jövevényszavakon kívül, hogy a magyarság máig használt idegen nyelvi népvnevei (hungarus, hongrois, ungar, vengri) a bolgár-török nyelven „tíz törzs” jelentésű onogurok nevéből alakultak ki. Az Urál-hegység mellől (Magna Hungaria) a 7. század közepén induló, időben és térben egyaránt nagy utat bejáró népség a forrásokból már név szerint is ismert Levédia, majd Etelköz szállásterületről érkezett mai hazájába. Levédiában egy időre függő viszonyba került a Kazár Kaganátussal, számos egyéb kulturális hatás mellett valószínűleg kazár mintára alakult ki a kettős fejedelemség. 840-850 körül a magyarok Etelközbe költöztek, ami folyóköz jelent, tehát valahol a Don és az Al-Duna között lehetett. Itt állandó kapcsolatba kerültek a környező szláv népekkel, s megkezdődött a szláv kulturális elemek és jövevényszavak átvétele. A magyarokkal kereskedő, illetve a területükön átutazó mohamedán kereskedők leírásából tudjuk, hogy a magyarok fejedelme 20.000 lovassal vonult ki, és hogy élükön két fejedelem állt. Főfejedelmük a kende vagy kündü volt, akit kazár mintára vallásos tisztelet övezhetett. A kormányzás gondja, a hadak vezetése a másik fejedelemre, a gyulára hárult. 894-896-ban bekapcsolódtak a bolgár-bizánci háborúskodásba a bizánciak oldalán, ennek következménye, hogy a háború végeztével a bolgárok szövetkeztek a magyaroktól keletre lakó besenyőkkel, s mindkét irányból megtámadták a magyarok szállásait. Ekkor érte a magyarságot az a besenyő támadás, mely a végső lökést adta a Kárpát-medencébe való betelepüléshez. A honfoglaló magyarokat a források szerint Árpád és Kurszán fejedelem vezette, Kurszán halála után Árpád egyeduralmú lett. A honfoglalás után folytatódott a kalandozó hadjáratok keleti és nyugati területekre, ezek eredményeként nagy mennyiségű nemesfém áramlott, mint zsákmány a Kárpát-medencébe, mely alapanyagul szolgált a lószerszámok, övek, ékszerek készítéséhez. 972-ben Géza nagyfejedelem vette át a hatalmat – lezárul a kalandozások időszaka, és megjelentek az első német hittérítők az országban. A nyugati kapcsolatok erősítésekképpen fiát eljegyezte Gizella bajor hercegnővel. 997-ben bekövetkezett halála után István követte a trónon, először mint nagyfejedelem, majd 1000-tól mint király.

Az elmúlt évtizedek kutatásai nyomán a honfoglaló magyarok mindennapjairól, viseletheiről egyre több adattal rendelkezünk. Bár a nomád hagyományok szívósan éltek, a lakosság egy része már letelepült, földműveléssel foglalkozott. A nomád életformához kapcsolódó jurtok mellett félig földbe mélyített házakban laktak. A széthúzható farácsszerkezetű, nemezzel borított jurtok közepén égett a tűz, s a füst a tetőn levő nyíláson át távozott. A bejárattal szemben volt a családfő helye. A jobb oldal volt a nőké, a bal a férfiaké. A félig földbe mélyített házakba lépcső vezetett le, tetejét náddal, szalmával, más növényi származékkal és esetleg földdel fedték be. Egyetlen helyiségből álltak, a kemencét a bejárattal szemben építették meg. A házakhoz, az Árpád-kori példák alapján, külső kemencék, aszaló és földbe mélyített ólak is tartoztak. Az eddigi leletek alapján lovat, sertést, marhát, juhot, kecskét, tyúkot és libát tartottak. A termesztett növények közül a búzát és a kölest említhetjük meg.

Eleink viseletéről a források és a sírok leletei sok mindent elárulnak. Az előkelő nők díszes ruhákban²¹ jártak, díszes fejfedővel, de a textilek nem maradtak meg. Változatos formájú fülbevalót hordtak, jellegzetesek az ún. gömbsorcüngős változatok. A női hajfonat kiemelkedő díszei voltak a hajfonatkorongok, melyek lehetnek öntöttek és áttörtek vagy lemezesekek. Karperecet is gyakran találunk a sírokban, ezek néha egészen díszes kivitelűek, jellegzetesek a hegyesedő végűek is. Gyűrűik szintén változatos formában készültek, az egyszerű huzalgyűrűktől a díszes fejesgyűrűkig. A nők valószínűleg a férfiakhoz hasonlóan bő nadrágot hordtak, bár a szoknyát is ismerhették. A lovagláshoz egyértelműen a nadrág volt a cél-szerű viselet, szárát csizmába gyűrték, melyet sokszor fémveretekkel díszítettek. A gazdagabb sírokban talált díszes lószerszámzat valószínűleg a hozomány része lehetett.

A férfiaknál a legfontosabb - éppen úgy, mint a kor többi nomád népénél -, a fémveretekkel gazdagon díszített öv volt, mint a szabad ember jelképe. Az övre volt függesztve mindaz, ami a mindennapi életben elengedhetetlen volt, bal oldalon, a szablya mellett volt az íjtegez, ezt néha csontveretekkel díszítették. Ebben volt a fegyverzet legfontosabb eleme, a reflex íj, melynek fa magját szarulemezzel és enyvébe ágyazott állati inakkal erősítették meg, a markolatot és a merev íjkarokat sokszor csontlemezekkel díszítették. A nyílhegyek vasból készültek, legáltalánosabb forma a rombusz alakú, de vannak egyenes élű és villás nyílhegyek is. Az enyhén ívelt, egyélű szablyákat gyakran díszítették palmettadíszes nemesfém veretekkel, legszebb darabunk a Bécsben őrzött ún. Attila-kard. Jobb oldalon viselték a nyíltartó tegezt, melyet szintén sokszor ékítették fémveretekkel, valamint a tarsolyt, melyben a kovát, a taplót és a csiholóvasat hordták. Készülhettek bőrből, nemezből, az előkelőbbek fémveretekkel vagy ún. tarsolylemezzel díszítették.

A honfoglaló magyarok temetőiben a sírok sorokat alkotnak. A rangosabbak mellé eltemették felszerszámozott hátszlovukat is. A lovat megnyűzták, a bőrben hagyva a koponyát és a láb alsó csontjait, a húst a halotti toron fogyasztották el. A felszerszámozott, a halott mellé a sírba helyezett ló hitük szerint a túlvilágon is szolgálta gazdáját. A magyarság ősi hite a sámánizmus volt, mi magyarok táltosnak neveztük sámánjainkat. A három világból álló mindenséget az életfa köti össze, mi a középső világban élünk, az eleve kijelölt sámán²² biztosítja az összeköttetést az alsó és felső világ szellemeivel. Ő végezte a koponyalékelést is, ami azonban csak arra szolgált, hogy megmutassa az utat a beteg eltévedt lelkének. A trepanáció jelképes formájával is gyakran találkozhatunk a temetkezésekben.

A mai Békés megye területét megszálló ősnemzetség a Csolt volt, ezt főként a későbbi birtokviszonyokból tudhatjuk, a birtokbavétel mindenestre hamar megtörténhetett. A régészeti leletek szerint a temetők még a 10. században indulnak, de a temetkezés a 11. században is folytatódik bennük. Az írott források a pogány szokások hosszú továbbéléséről beszélnek, a 11. században még élő hagyomány lehetett a pogány módon való temetkezés.

Városunkban éppen a millennium évében, 1896-ban került elő két, feltételezhetően honfoglaláskori lovassír Mátyás-gát, Dögtér lelőhelyen (a város nyugati szélén). A feljegyzések szerint lókoponya és lólábak (a honfoglaló eleinkre jellemző „részleges lótemetkezés” azt jelentette, hogy a halotti tor után csak a ló meghatározott részeit helyezték a sírba) voltak a csontvázak lábainál, pitykék, kengyel és fegyver is szerepelnek a leírásban. 1902-ben újabb sírokat találtak, a bizonytalan adatok miatt (a leletek nincsenek meg) a temető – azon túl, hogy honfoglaláskori - nem keltezhető pontosan.

1933-ban a Sártó határrészen fekvő egyik halom tulajdonosa, Tímár Frigyes kezdte elhordatni halma földjét, dr. Poszvék Ödön dévaványai ügyvéd ekkor figyelt fel a kiásott „igen sok csontra és kőedénydarabokra”. A munkások elmondása szerint a csontvázak egymás mellett, fejjel napnyugatnak, hasonfekvő helyzetben voltak, fémtárgyat nem találtak. A dolgot a Magyar Nemzeti Múzeumnak jelentette az ügyvéd, ennek eredményeképpen Gallus Sándor végzett leletmentést 1936. január 20-33. között. Tímár Frigyes elmondása alapján ekkorra már 15-20 sírt szedtek ki, ezekben leleteket nem találtak, tájolásuk K-NY volt. Gallus Sándor egy félig feldúlt (alsó rész maradt meg) temetkezést mentett, itt a bal combcsontnál került elő 2 lólábcsont, a térd mellett a lókoponya, félig ráfektetve a másik pár lólábra. Utóbbiakon volt egykor a kengyelpár, a csikózáblát pedig a lókoponya mellé helyezték őseink. Tímár Frigyes korábban 2 ezüstpénzt is talált, ezeket elküldte az MNM-be, ezeket IV. István (1163) vereteinek határozták meg. Mivel nem sokkal később újabb sírdúlásról szerzett tudomást, Bereczki Imre 1936 decemberében újabb levelet küldött Gallus Sándornak. Ekkor már a domb másik két oldalát is lenyesték, de ott is csak egy bolygatott csontváz lett az eredmény. 1937. január 13-án Bereczki Imre megint rengeteg szétszórt csontot figyelt meg, Tímár Frigyes elmondta, hogy újabb 8 csontváz jött elő, mindegyik ép, fejjel északnyugatnak feküdtek, néhány mellett lócsontok (talán lábcsontok) is voltak. A dombon Bereczki Imre felfedezett egy még bolyga-

tatlan sírt is, ezt combig kibontotta. Leírása szerint a koponya a mellkasra billent, a jobb alkart a mellkasra hajlították. A medence alakjából nőre következtetett, mellékletéről azonban nem tett említést. 1949-ben Korek József járt a dévaványai határban, ekkor 8 csontváz előkerüléséről szerzett tudomást. Bereczki Imre kérésére Tímár Frigyes 1959. október 8-án így foglalta össze az általa látott 38 sírt: „találtunk lócsontokat, zablavasakat, kengyelvasakat a sírban. Körülbelül 5-6 sírban. Meg karkötőt is. Ezt küldtem el. Meg gyöngyöket. Azt mondták, hogy a 12. század második feléből való volt. A sírok szabályosan voltak egymás mellett, egymástól vagy 150 cm távolságra. A csontvázak hason fekve voltak, fejjel nyugatnak. Különböző életkorúak, fiatalok, öregek. Sorban voltak a sírok 120 cm mélyen. Volt a domb szélén olyan, amit az eke elért. Az én tanyámban is találtunk koponyát, meg a Szabó tanyában is, meg a Kolóh tanyában is. Az úttól nyugatra, közelebb az úthoz. A Kolóh-földön lócsontvázat és ember csontvázat is találtunk.” Mindezek alapján legalább 25-30 síros temetőről beszélhetünk, de valószínűleg ennél sokkal több pusztult el. A lovas sírok leleteiből 10. századi temetőre következtethetünk (Bereczki Imre 1970-ben innen származó körte alakú kengyelt²³ és csikózabla-töredéket is mutatott a régészeti topográfiai munkálatokat végző kutatóknak), de ha a temetkezés folyamatos volt, akkor a felső időhatár a IV. István pénzek és egy karperec alapján a 12. század 2. fele.

Nagyjelentőségű honfoglaláskori lelet került elő az 1930-as években az akkor közigazgatásilag Dévaványához tartozó Pusztacseleg külterület Bokros-halom részénél folyó földmunkák során. A megyében egyedülálló tarsolylemez-mellékletes sír lelőhelyeként azonban Túrkeve-Ecsegpusztá került be a régészeti szakirodalomba. A honfoglaló magyarság egyedülálló ötvösművészetének motívumait ismerhetjük fel a szimmetrikusan elrendezett palmetta-csokrokkal díszített lemezen, melynek közepét és sarkait valamikor kőberakás is ékítette. Az aranyozott ezüstlemez széleit virág alakú szegecskek szegélyezik. Bereczki Imre 1938-ban egy újabb, É-ÉNY tájolású, 80-100 cm mélyen fekvő sírt bontott ki, melynek leletei egy bronz fülbevaló, a jobb kéz középső ujján pedig egy bronzgyűrű voltak. A halom oldalában egy bronz övveret és egy bronzszeget is talált. A valószínűleg a honfoglaláskori temetőhöz tartozó sírok anyaga azonban a II. világháborúban elveszett. A hitelesítő ásatás igen sokára, 1960-ban történt meg, ekkor Szabó János Győző 9 sírt talált, de ebből csak egy volt bolygatatlan. Mellékletek egy szétdőlt sírban (A. sír) kerültek elő: fonott ezüstgyűrű és levél alakú vas nyílcsúcs.

Honfoglaláskori sír(ok?) szétdőléseivel kell számolnunk a Fudéri-dűlő területén is, ahol Bereczki Imre 1962-ben és 1963-ban bányagödör ásásakor embercsontokat és vaskengyeltöredéket gyűjtött. A kutatók a topográfiai munkálatok során is találtak itt embercsontokat. 1966-ban, amikor földmunkákkal szétverték a Sima-sziget, Tálgyi átjárónál nyilvántartott neolitikus lelőhelyet, Bereczki Imre 8 NY-K tájolású sírt mentett. Az első 3 sírről csak utólag szerzett tudomást, a feldúlt sírokból S-végű hajkarikák maradványai és 2 kiszélesedő végű, kerek átmetszetű, rovátkolással díszített bronz karperec kerültek a gyűjteményébe. Menteni csak a 4-7. sírt tudta, a 8. sírt a munkagép elpusztította. Lelet egyedül az 5. sírban volt, kalcedon gyöngyök. A tájolás és a mellékletek alapján valószínűsíthető, hogy itt is egy 10-11. századi temető részletéről van szó.

Dévaványa környékének története az államalapítástól a török hódításig

A Kárpát-medencében megtelepedett honfoglaló magyarság a 10. század folyamán fokozatosan átalakult, a társadalom szinte minden területén. Ennek a folyamatnak a végpontja a feudális magyar állam kiépülése, a magyarság beépülése a keresztény európai közösségbe. A fejlődésnek ez volt az egyetlen lehetséges útja, ha ez nem következik be, a népvándorlások számos népének sorsára jutunk, a magyarság „nyomtalanul eltűnik”. A korábbi életmód és társadalmi berendezkedés, illetve az ettől gyökeresen eltérő, központi elv által választott élet-

forma közötti váltás igen sok időt vett igénybe. Az államiság és a kereszténység folyamatos erősödését, az európai kultúra kibontakozását hazánkban nagymértékben visszavetette még a minden történetíró szerint jelentős pusztulást hozó 1241. évi tatárjárás is. Ezt az időszakot (1000-tól 1301. január 14-ig, az utolsó Árpád-házi „aranyágacska” III. András haláláig), a hatalmat gyakorló Árpád-házi²⁴ királyok után hagyományosan **Árpád-kornak** nevezzük. Az Árpád-kori falvak igen sűrűn helyezkedtek el, szinte minden kiemelkedő, árvízről védett területen megtalálhatóak, és néha csak néhány házból álltak. A település formája általában a földrajzi környezethez igazodott, a 11. századtól kezdődően megjelenő templomok mindig dombra épültek, ekörül találjuk a többrétegű, zsúfolt temetőket. (A keresztény vallásra való áttérés elhúzóására utalnak viszont a még ekkor is használt ún. köznépi – nem templom körüli – nagy sírszámú temetők.) Az Árpád-korban a falusi templomok kivétel nélkül egyhajós épületek voltak, a keleti oldalon elhelyezkedő félköríves, négyszögletes, esetleg patkóíves szentélylyel, a Békés megyében ismertek egyikének sem volt tornya. A település temetőjét - legalább is a templom felépítését követően - mindig a templom falai mellett megszentelt templomkert, az ún. cinterem²⁵ területén jelölték ki, melyet a korai időben széles árokkal határoltak körül.

A korszak jellegzetes házai a kisméretű, földbemélyített négyszögletes kunyhók voltak, az egyik sarokban kemencével. A leggyakrabban 4x4 méteres nagyságú, 60-150 cm-re földbemélyített házak bejárata mindig a szélvédett oldalon – az Alföldön ez a déli, délkeleti oldal – volt, alját lépcsőre vagy lejtőre alakították ki. A kemencét általában a bejárattal szembeni sarokban meghagyott négyszögletes agyagtömbbe vájták, a füst a kemence száján távozott, kéményt még nem használtak. Gyakran találunk nagyméretű külső kemencéket is, melyeket sütésre, főzésre, szárításra, aszalásra vagy pörkölésre használhattak. A házak tetőszerkezetére a feltárásoknál előkerülő cölöplyukak méretéből, elhelyezkedéséből lehet következtetni, a szarufákból összeállított tetőzetet szalmára, gazra terített földréteggel boríthatták. A háztartási eszközök közül a legjellemzőbb tárgytypus a cserépbogrács, melynek előfordulása egyértelműen – hosszabb vagy rövidebb ideig tartó - megtelepedést jelez. Dévaványa környékén több faluhely is ismert, ezeken kívül az alábbi lelőhelyeken találtak korabeli kerámiatöredékeket: Barcés; Borszeg, Vad Gyula-tanya; Gabonás; Két-halom; Kis-Gabonás; Kis-Kér-sziget; Külső-Atyaszeg; Őrhalom-zug; Réhely; Séli-zug; Sártó; Tarcsány-ér; Berek; Borszeg. Ezek a néhány régészeti objektumra vagy objektumcsoportra utaló leletek kis határmenti szállásokra jellemzőek, melyek a faluhelyek tágabb környezetében, ahhoz egyértelműen kapcsolható csoportokban helyezkednek el.

A Dévaványa környékén a középkorban létezett települések emlékét esetünkben is a máig használt határnevek őrizték meg. A korabeli falvak helyét legtöbbször a szisztematikus régészeti terepbejárás módszerével lehet azonosítani. Bár első írásos előfordulásai viszonylag későről datálódnak, a topográfiai tapasztalatok azt mutatják, hogy területünkön sincsen későközépkori falu Árpád-kori előzmény nélkül. Igaz, ez a folyamatos lakottságot nem bizonyítja, csupán azt, hogy a lakosság ugyanarra a helyre tér vissza. Megjegyzendő azonban az is, hogy a települések létrejötte vagy pusztulása nem esik szükségszerűen egybe a forrásokban való megjelenésükkel vagy eltűnésükkel. Különösen igaz ez az ilyen oklevélhiányos területekre, mint a Délkelet-Alföld. Békés megye középkori templomaira vonatkozóan ugyanezt a következtetést vonja le kutatásai nyomán Szatmári Imre is: „*Szinte bizonyossággal és általánosságban is állítható, hogy valamennyi késő középkori egyházi épületnek volt Árpád-kori előzménye, tehát minden egyház egyben Árpád-kori eredetű is. Az eddigi kutatások szerint az itteni templomok egészen koraiak lehetnek: építési idejüket akár a 11. századig lehet visszavezetni, de a 12. században valószínűleg már szinte kivétel nélkül mindegyik állt.*”²⁶

Kér-sziget: Biztosan tartósan lakott falu volt a határ északnyugati, Kér-sziget nevű része, ahol mind Árpád-kori, mind késő-középkori cserepek előfordulnak. Először 1949-ben Méri István²⁷ gyűjtött 15-16. századi fazéktöredékeket, de Bereczki Imre gyűjteményéből is

ismerünk innen származó rozettás kályhacsempét és edénytöredékeket. 1958-ban talajjavító bányagödörrel a középkori falu templomának és temetőjének maradványait bolygatták meg.

A kanyargós erekkel minden oldalról körülvelt szigeten kialakult falu nevének előtagja törzsnévi eredetű (a hét honfoglaló magyar törzs egyike), eszerint a település még a 10. században keletkezhetett. Az Árpád-korra azonban csak néhány bogrács-töredék keltezhető, a korai település tehát rövid idő után elpusztulhatott, és a leletek alapján csak a 15. században települtek újra ide. Kérsziget falu első okleveles említését 1466-ból²⁸ ismerjük (*Kerzygethe*), amikor Ecseg szomszédjaként, Nánai Kompolth (Kompolthy) Miklós birtoka. 1483-ban²⁹ tiltakozása ellenére iktatták be a budaszentlőrinci pálosokat Csudabala határában egy Remeteszeg nevű rét birtokába. 1498-ban³⁰ Felfalui Balázst vádolták azzal, hogy ezt a rétet jogtalanul Kérszigete nevű Heves megyei birtokához csatolta („*Keerzygethe in cottu Heves*”). A Felfalussy családé volt 1584-ig, ekkor Massay László özvegye, Felfalussy Margit, Káthay Ferencnek adta zálogba.³¹

Kérsziget Heves megye adóösszeírásaiban 1552-ben 8,5, 1554-ben 9, 1562-ben pedig 12 portával szerepel.³² 1571-ben³³ a csongrádi náhije defterében 16 házat és templomát írták össze. 1588-ban³⁴ Bihar megye dézsmajegyzékében öt gabonatermelő gazdasága és négy termés nélküli jobbágya szerepel. Későbbi írásos adataink nincsenek lakottságára, valószínűleg a 15 éves háborúban (1591/1593-1606) pusztult el.

Sima-sziget: A várostól keletre található Sima-sziget nyugati szélén feküdt a *Zigeth*, *Symazygethe*, *Simazigeth* néven előforduló középkori falu. Bereczki Imre 1959-1961-ben és 1965-ben nagy mennyiségű kerámiát gyűjtött ezen a területen, a topográfiai terepbejárásakor kevés Árpád-kori edénytöredék mellett nagyobb számú késő középkori leletet találtak. A lelőhely északi szélén, a falunyomoktól mintegy 50 méternyire egy természetes kiemelkedésen sok terméskődarab és téglatöredék feküdt a felszínen, ez valószínűleg a helyi hagyományban is ismert középkori templomhelyet jelöli.

A pápai tizedjegyzék szerint 1332-ben és 1336-ban János pap (*de villa Syma*) 6-6 garast fizetett.³⁵ A település nevét birtokosairól, a Simay családról kapta, akik 1390-től, első említésétől egészen a 17. század közepéig legfontosabb birtokosai voltak.³⁶ Györffy György szerint a család nevét azon Syma fia Márktól vehette, aki Könyves Kálmán tanácsosa volt (1115: „*Mark filio Syma*”). Mindenesetre a családban később is gyakori a Márk személynév.³⁷ Karácsonyi János monográfiájának Békés megye nemzetségeit tárgyaló részében valószínűsíti, hogy az Árpád-kor végén élt azon Simay I. Márk, akihez a család több-kevesebb bizonyossággal visszavezethető.³⁸ 1390-ben³⁹ 30 ekényi szántóföld és legelő, 10 kaszás rét és 50 forint jövedelmű halászat, 3 népes és 3 pusztá telek és egy tornyos, de fedetlen egyház tartozott itt Simay Mihály fiának és unokáinak birtokához. 1470-ben⁴⁰ a Csákyakkal pereskedtek a Simayak, a Simaszigetéhez tartozó Sándoregyháza-pusztá (*praedium Sandoreghaz*) miatt.⁴¹ 1552-ben papja nem tudta megfizetni a tridentí zsinatra utazó követnek járó adót, mert lakói elmenekültek. A település nem szerepel az 1552-1555. évi adóösszeírásokban sem, majd 1556-ban 8, 1560-ban pedig 10 porta után fizettek adót. 1561-ben ismét elnéptelenedett, 1564-ben az újonnan megtelepült falut nem adóztatták meg.⁴² 1571-ben⁴³ 24 házzal szerepel a török defterben, templomát már nem írták össze. 1588-ban⁴⁴ Bihar megye dézsmajegyzékében 7 gabonatermelő jobbágygazdasággal és két termés nélküli zsellérral szerepel. 1623-ban⁴⁵ még lakott helyként említik, 1656-ban azonban már praedium (pusztá), amikor a Simay család Bihar megyében megtelepült ága a Tót családnak zálogosította el.⁴⁶

Besenyő: A várostól északra fekvő Réhely keleti szélén húzódó háton Bereczki Imre 1959-ben, 1963-ban és 1964-ben végzett terepbejárást, fő célja az általa feltételezett Besenyő nevű falu helyének meghatározása volt.⁴⁷ A lelőhelyen őrlőkőtöredéket, tégladarabokat és cserépbográcsperemet, Árpád-kori edénycserepeket talált.

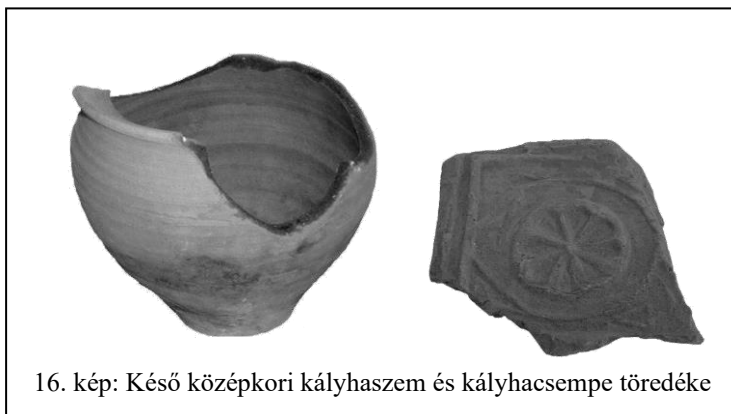
A mai földrajzi nevek (Besenyő-hát, Kis-Besenyő, Nagy-Besenyő) és a talált leletek alapján valóban számolhatunk itt egy Besenyő nevű településsel. A feltehetően a tatárjárás alatt elnép-

telenedett településről azonban nem maradt fenn okleveles említés. Emlékét őrizheti egy 1466-os⁴⁸ határleírás, melyben említenek egy Ecseget és Ványát elválasztó „*Bessenewto*” nevű halastavat. 1482-ben⁴⁹ az Ecseg határában fekvő „*Bessenewmelleke*” nevű rét szerepel.

Varsányegyháza: Leletek ugyan még nem támasztják alá, a kutatók szintén faluhelyet sejtene a határ délnyugati sarkában fekvő Varsány-háton is. A neve⁵⁰ alapján már a 10. században is létezett település a tatárjáráskor elpusztult, első említése 1321-ből⁵¹ ismert (*Wassaneghaz*), Barsa nembéli Apa fiainak osztozásakor. Később is csak pusztaként (az egyháza utótagú földrajzi nevek mindig elpusztult templomos települést jelölnek) fordul elő a Barsa nemből származó Nadányiak birtokában. 1435-ben (*Wassaneghaza*) a Nadányiak ellenezték határának megállapítását, 1520-ban (*Vassanegyház*) pedig egy nádas hovartartozása miatt pereskedtek az Egey családdal.⁵² A falu pontos helyét még nem sikerült megtalálni.

Katal-szeg: A szóbeli hagyomány szerint templomhely volt a várostól északnyugatra fekvő Katal-szegen, de középkori neve nem ismert, oklevél nem maradt fenn róla. A lelőhelyre Bereczki Imre hívta fel a figyelmet, aki 1956-ban, 1958-59-ben, 1961-ben és 1964-ben gyűjtött itt. 1958-ban Kovalovszki Júlia és Gazdapusztai Gyula is járt a lelőhelyen. Az enyhén kiemelkedő halom tetején ma is sok középkori téglatörmelék, Árpád-kori cserép és bogrács-töredék gyűjthető, Bereczki Imre a halom déli lábánál nyitott bányában sírokat is talált. A régészeti leletek Árpád-kori megtelepedést mutatnak, a templommal⁵³ rendelkező kis település talán a tatárjáráskor pusztult el, a későközépkori leletek hiánya pedig azt mutatja, hogy a lakosság később sem költözött vissza. Nevét esetleg a mai dűlőnév őrizte meg.

Ványa falu: A település központja egy K-Ny irányú háton helyezkedik el, a beépítettség miatt nehezen kutatható, de a terület régóta tartó megfigyelése eredményeként meglehetősen sok adatunk van a lelőhelyről. Mint korábban már említettük, itt folyt az első környékbeli régészeti kutatás 1887-ben, amikor a Templom-domb elhordásakor előkerült temetkezéseket Frenyó Pál dévaványai orvos igyekezett szakszerűen feltárni. Adatai alapján a zsugorítva elhelyezett halottak a gödörsíros kurgánok népéhez tartoztak, a dombot is ők emelték a sírok fölé. Frenyó Pál említést tesz „*újabbkori*” (valószínűleg középkori) csontvázakról is, amelyek az épülettörmelékes felső részben kerültek elő. A rézkori síroknál későbbi, szintén középkori lehet az az állítólagos „ülő” csontváz, amelyet a halom körülvevő sáncban találtak. Ugyancsak középkoriak lehetnek a halom nyugati oldalán ásott meszesgödörből kiszedett embercsontok.⁵⁴ A templom körüli temetőhöz tartozó csontvázak napjainkban is kerülnek elő a Templom-domb környékén. A középkori településekről tudnunk kell, hogy szinte kivétel nélkül Árpád-kori eredetűek, kontinuitásuk egyértelmű (Ványa esetében napjainkig) és mindegyik rendelkezik templommal. A temetkezések továbbra is a templom körül történtek, a középkorra jellemző falupusztásodás, a nagyobb településekre áramló lakosság nemcsak a megmaradó falvak nagyságát növelte. A templom körüli temetők területét szintén bővíteni kellett, néha több alkalommal is. A késő középkorban már mindenütt volt példa arra, hogy a templom belsejébe is temetkeztek, a több évszázadon keresztül használat következtében az

16. kép: Késő középkori kályhaszem és kályhacsempe töredéke

újabb sírgödöröket kénytelenek voltak korábbi sírokba ásni. A kikerülő csontok számára külön gödöröket ástak, ezekbe az ún. oszszáriumokba (=csontház) visszatemetett csontok közül a legkorábbi temetkezésekre jellemző maradványok kerülnek elő.

Bereczki Imre 1950 óta rendszeresen figyelemmel kísérte a belterületen folyó építkezéseket,

földmunkákat. Csaknem minden évben gyűjtött leleteket a K-Ny irányban kb. 800 méter, É-D irányban 200-300 méter kiterjedésű lelőhelyről. 1955-ös ittjártakor (Barcén is gyűjtött ekkor) Kovalovszki Júlia a Széchenyi u. 5. szám alatt ásott egy 6,8x1 méteres kutatóárkot, amelyben szórványos későközépkori és újkori cserepeket, későközépkori kályhaszemet talált.

A település nevének eredetét Pesty Frigyes adatközlői a következőképpen magyarázzák: „*Allítatik mintha nevét vagy legalább előnevét onnan nyerte hogy itt a töröknek rendes dívánjuk volt.*”⁵⁵ Az elfogadott etimológiai magyarázat⁵⁶ szerint a „Ványa” helynév pusztai személynévből keletkezett magyar névadással, az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű. A „Déva” előtag etimológiailag azonos a türk-kazár Gyécsa~Geyza~Géza személynév tövével, s mint ilyen, 10. századi eredetre utal.

A Haan Lajos által lejegyzett szóbeli hagyomány szerint a település már a 13. században fennállt. „*A ványaiak azt tartják, hogy községük már a XIII. században fennállott. Keletkezését a szájról szájra terjedt hagyomány így adja elő: az 1241 eszt. nagy tatárjárás idejében, midőn a tatárság Sajónál a magyar sereget tönkre tette, a király futásban keresett menedéket, s a tatárnak most már szabad keze lévén, a falukat és városokat egészen elpusztította, a lakosságot vagy lemészárolta, vagy az ennél is keservesebb rabságra hurczolta, a békési és hevesi lakosság, az önfenntartási ösztöntől vezetve ezen, akkor még egészen lakatlan tájra, a mocsárok közé szorított hátakra és apró szigetekre menekült. A mint a tatár, miután az országot mindenéből kifosztotta volna, eltakarodott s Béla király is Dalmátiából visszaérkezett, a menekültek egy része visszament elébbeni lakhelyére, más része azonban látván, hogy itt barmának elegendő legelője, magának elegendő szántóföldje van s hogy azon esetre is, ha a tatárság újra betörne, a beláthatatlan vizek, mocsárok, nádasok meglehetősen megvédik, állandóul itt telepedett le. A ki hol valami szárazabb helyet talált, a szigeteken, az erek partjain építette fel lakházát, minden sor és rend nélkül. Innen van az, hogy Ványa utczái még most is görbék, tekervényesek, a házak pedig egyik beljebb, másik kijjebb vannak építve. Hogy mennyi igaz lehet ebben, a mit így a szájról szájra maradt hagyomány mond Déva-Ványa keletkezéséről, azt teljes bizonyossággal megmondani nem lehet. Annyi áll, hogy igen régi község.*”⁵⁷

Még regényesebb történetet jegyzett le Pesty Frigyes helynévgyűjtése számára Kása József ványai jegyző és Szarka Gedeon ványai bíró (Kelt D. Ványán Majus 18. 1864.): „*Helyfekvése természetéből gyanítható hogy a határnak különösen némely része a tatárjárás korában is már alkalmas búvóhelyül szolgálhatott a rablócsapatok elöl menekülő más községeknek vagy a hazai vert hadak egyes csapatainak. ... Az ezt körülvevő nádas szélében kévébe kötött nádból készült lápon szinte nádból épített kunyhókban tartózkodtak a halászok. Monda szerint ilyen kunyhókban vonultak meg a tatárok elöl az üldözött magyarok, hol a legbiztosabban elzárkózva lettek volna, miután az áttörhetetlen nádas közt egyetlen u.n. rónán lehetett ezen tisztásra bejutni ezt pedig a menekültek leverte czölöpökkel ezekhez erősített kaszákkal, s más szűrő vágó eszközökkel erősen eltorlaszolták; azonban csendes időben a Doszta halomról az ott tanyázott tatárok mintegy félmér földnyi távolból kiabáltak magyarul: Sári, Mári gyertek ki! Elment már a kutyafejű tatár! Így sokat kicsaltak, akik aztán elhajtattak és soha vissza nem kerültek.*”⁵⁸

A régészeti leletek tanúsága szerint mindenképpen Árpád-kori eredetű települést – az 1332-1337. évi pápai tizedjegyzékekben említik először. A ványai templom papja, András 1332-ban (*de villa Vana*) 3 garas, ugyanígy Dénes pap 1335-ben (*de villa Vana*) és 1336-ban (*de villa Jana*)⁵⁹ évi 3 garas pápai tizedet fizetett.⁶⁰ Az 1332-1337 között készített pápai tizedlajstrom az első olyan lista, amelyből igen értékes adatokat kapunk a korabeli egyházszerkezetre is. Következtethetünk a tizedfizetésre meghatározott összegek különbségeiből az egyes egyházak jövedelmére, szerepére, nagyságára. Ezen adatokat vélhetően magára az adott településre is vonatkoztathatjuk. (Fentebb Sima-sziget leírásánál láthattuk, hogy ekkor – 6 garassal – még valószínűleg a középkori Sima falu lehetett a nagyobb, később azonban jelentőségét

elvesztette, így Ványa vehette át a vezető szerepet.) Megtudhatjuk azt is, hogy egyházszerkezeti tekintetben Ványa a váradi püspökséghez, ezen belül a szeghalmi esperességhez tartozott.

A település nevével oklevélben csak 1377-ben (oklevél pontos kelte: 1377. május 14.) találkozunk először. Ekkor a király ványai (*populi nostri de Vanya*) népei jogtalanul használták Ecseg birtokot.⁶¹ Ekkoriban tehát Dévaványa királyi falubirtok volt.

A 14-15. századra jellemző a gazdálkodás hatékonyságának fejlődése, a földművelés és az állattenyésztés fölvirágzása. A mezőgazdasági művelés fejlődésével – a kétnyomásos, majd háromnyomásos gazdálkodást felváltó vetésforgó alkalmazásával – párhuzamosan fejlődtek a talajműveléshez szükséges technikai eszközök is. Az eke és a szántás fejlődésének az Árpád-korít követő, magasabb szintű időszakát jelentette például az ún. aszimmetrikus ekevasak elterjedése, melyekkel a fellazított barázdát már meg is tudták fordítani. A csoroszllya alkalmazásával egyre hatékonyabbá vált a szántás. Ebben az időben terjedt el az ún. hosszú kasza használata is. Egyre fontosabbá vált az igavonó állatok tenyésztése, de a szarvasmarha- és lóállomány mellett számottevő volt a sertéstartás, a bárány- és juhtenyésztés, de tartottak tyúkot, kacsát, libát és méheket is. Ehhez a fejlődéshez – kiváltképp az állattenyésztéshez – egyre nagyobb területre is szükség volt, az oklevelekben főként a jobb földekért való csatározásokról kapunk információt.

Nagy kiterjedésű határával Ványának az Ecseg felé eső részen volt a legtöbb baja. Az egri káptalan 1377. május 29-én kelt - fentebb már említett - bizonyáglevelé arra tudósít, hogy Ecseg falubirtokot „a ványai vendégek és népek jelenlétében” (*specialiter hospitibus et populis de Wanya*)⁶² visszaiktatták Bői Bálintnak és Mátyásnak.⁶³ 1397-ben Ványát már Nánai István birtokában találjuk,⁶⁴ ekkor Bői Miklós fia Bálint többek képviselőjében megerősítést kért Ecseg falubirtok birtoklására, mivel „most a mondott ványai népek a nevezett Füzes-tó [Fizestho] és Kiri-tó [Kewrewtho] halastavakat és a jobbágyaik halászórekeszeit is élék, továbbá a fent mondott ványai népek azokból a halastavakból – három évvel ezelőtt a fent mondottak [Bői Bálint és Péter, Kántor Mihály, Bői András és Pál] halastavaiból jobbágyainak hat hajóját hurcolták el hatalmasan.” A Ványa és Ecseg közti határ a Keselyűfészek (*Ke-selewfezek*) nevű almafánál kezdődött, a Bogáros-halom (*Bogaras-halom*) nevű domb felé, onnan pedig a Ritkaboz (*Redkaboz*) nevű helyig haladt.⁶⁵

Ugyanígy vonták meg a két birtok határát 1466-ban is, ekkor a határ ott kezdődött, ahol a Kovácsfoka egyesül az Ecsegtóval (*ubi quaedam aqua seu lacus Kowaczfoka dicta iungitur piscinae Echegetho*). Az első határjelet a Kovácsfoka déli és az Ecseg-tó keleti oldalán emelték, innen kelet felé, a Besenyő-tó (*versus piscinam Bessenewto*) felé haladt a határ. A tó mellett emelték a másik határjelet, innen északkelet felé fordultak, a Besenyő-tó (*Bessenyeito*) és a Kerek-tó (*piscina Kerekto*) között sík földeken, réteken, nádasokon és vizeseken áthaladva eljutottak a Ritkaboz (*Rethkaboz*) szigetig. Itt a Túr folyó (*Thurvize*) nyugati felén emelték a harmadik határjelet, a Besenyő-tó északi felét és a Kerek-tót Ecseg birtokosainak, a budaszentlőrinci pálosoknak ítélték.⁶⁶

A két határjárásban szereplő helynevek ma is jól azonosíthatók; az Ecseg-tó Dévaványa és Ecsegfalva határán van, Kovácsfoka a Kovács-Laponyagtól délre, a Besenyő-tó Réhelyen a Besnyő-part környékén volt, a Bogáros-halom ettől északkeletre emelkedik, a Kerek-tó, a Füzes-tó és a Ritkaboz sziget Ecsegfalva határában van, a Kewrewto a Kiritóval azonos. A nevek egy része még szerepel Ecseg 18-19. századi térképein. Ványát Nánai Kompolthy István kérésére Zsigmond 1422. április 17-én kelt bizonyáglevelében egy egész megyén – Külső-Szolnok - keresztül Heves megyéhez csatolta:⁶⁷ „...nemzetes Nánai Kompolti István személyében előadatott felségünknek, hogy mivel ő a helység nagy távolsága miatt nem akar folytonosan Békés vármegye törvényszékébe járni a peres ügyeinek az intézésére;

Azért, mert vannak a megyének egynéhány nemes és más rendű, továbbá szerződéses emberei, akik ellene különféle ármánykodások indításával, továbbá a megye alispánja, valamint a szolgabírák jelenléte előtt a fent mondott Békés vármegyében bírt Ványa nevű falubir-

toka ügyében indított perben különféle módon károsítják és elmarasztalják, továbbá a törvényszolgáltatások terheivel súlyosbítani gondoskodva a fent mondott [Ványa nevezetű] falubirtokát különféleképpen kifosztották és részrehajlóan kifosztják nagy sérelmére és kárára

Könyörgött tehát a felségünk előtt alázatosan és odaadóan, hogy ugyanazt a Ványa nevezetű falubirtokát méltóztatnánk kivenni Békés vármegye törvényszékéből, valamint bírói hivatalából és méltóztatnánk csatolni Heves vármegye bírói hivatalához, valamint törvényszékéhez, miután felismertett, hogy a szóban forgó Ványa falubirtok közelebb van.” A birtok „átkebelezése” (enkláve) gyakori volt ebben az időben, és a földesurak mindig azzal indokolták, hogy így közelebb kerül a tulajdonos törvénykezési helyéhez. A Nánai Kompolthy család az Aba-nemzetségből származott, előnevét (predicatum) a hevesi Nánáról (*de Nana*) - ma Kisnána - vette. Középkori várának romjai ma is láthatóak, a nemzetség főbb birtokai Heves vármegyében feküdtek. Ványát a nemzetség egymást követő generációi – mint Nána vára tartozékát – 1397-1526 között folyamatosan birtokolták.

1468-ban is Heves megyében találjuk:⁶⁸ „...*valamint Ványa [Wanya] szabályos és egyenlő fele részeit, együtt a tartozékaikkal – amelyek mind a mondott Heves vármegyében vannak...*” 1475-ben a budai káptalan bizonyáglevelében találkozunk a ványai Cseh István [*Cheh de Wanya*] nevével.⁶⁹

1481-ben Báthory István országbíró levelében a következő ványai neveket olvashatjuk: Bodó [*Bodo*] László és János, Pénzes [*pynzes*] Kelemen és Péter, Túri [*Thwry*] András, Csejti [*cheythy*] Pál, Dékány [*dekan*] János, Cseh [*ch eh*] István, Németh [*Nemeth*] Benedek, Tóth [*thoth*] Lőrinc, Borsod János, Albert Kelemen, Kis [*parva*] másik Kelemen, Dékány Márton, Tóth Bálint és Ferenc, Torma István.⁷⁰ A felsorolt ványaiak Kompolti János vezetésével a budaszentlőrinci pálosok Ecseg határában fekvő Kerekto halastó körüli szántóföldeket és kaszálókat foglaltak el, az irat a birtokba visszaiktatást rendeli el. 1483. augusztus 24. táján Kompolthy János ványai tisztje, Kátai Mihály ványai és kérszigeti jobbágyokkal az Ecseg határában fekvő Vizenyő-mellék (*Vyzenewmelleke*) rétet elfoglalta.⁷¹ A hatalmaskodás ügyében elrendelt nyomozásra utasító oklevélben további ványai lakosok [*de dicta Wanya*] neveit ismerhetjük meg: Hajnal [*haynal*] Pál, Túri [*Thwry*] András, Godó [*Godó*] János, Boros János és Demeter, Kis [*parvo*] Kelemen, Csejti [*Cheythy*] Pál, Török [*Therewk*] Máté, Pénzes [*penzes*] Kelemen, Magda Lőrinc, Virányos Benedek, Tóth [*Thoth*] Lőrinc, Sólyom [*Solyom*] Kelemen, Nagy [*Magno*] Bálint, Ihász [*Ihaz*] Mihály, Vince [*vincenty*] Péter és Gergely, Magyar [*Magyary*] Imre és Benedek. Az említett két irat lehetőséget nyújt – későbbi forrásokkal összehasonlítva – annak megállapítására, hogy a jobbágyok nemzetségi folytonossága nem szakadt meg még a török hódoltság idején sem. A forrásokat összevetve azt láthatjuk, hogy például a Török, Ihász, Cseh, Dékány, Csejti nemzetség neve minden korban előfordul, ezeket a családokat tehát őshonosnak tarthatjuk.

Ványa 1522-ig a Nánai Kompolthy családé volt. Ekkor a Kompolthy és Ország család között 1510. március 23-án kötött örökösödési szerződés⁷² értelmében Ország Kristófé lett. Az erről szóló, 1523. április 10-én II. Lajos király által kiállított, Balassa Ferenc, valamint Guti Ország Ferenc és Imre között létrejött bizonyáglevelében először említik mezővárosként (*opidum Wanya*).⁷³ „*Hogy miután a fent múlt évben a néhai Nánai Kompolti [Kompolth de Nana] János fia a nagyságos Ferenc e világból távozva, fiági örökös nélkül meghalt és csak a törzsökatyá Balassa Ferenc lánya – a néhai kegyelmes [Balassa] Katalin úrnővel nemzett lányát, [Kompolti] Zsófiát hagyta maga után és ezért annak a néhai Kompolti Ferencnek az akárhol lévő és bármi néven nevezett valamennyi vára, mezővárosa, faluja, falubirtoka, pusztája, birtokrésze, valamint birtokjogai – a korábban és egyrészt a jelzett Kompolti Ferenc, másrészt pedig [Guti] Ország Ferenc, Imre, János és Mihály között kötött szerződés és atyafiságos örökbe fogadás, valamint a királyi fenség atyai engedélye alapján visszaszállt és reámaradt a fentnevezett Guti Ország Ferencre, Imrére, Jánosra és Mihályra, és ezután a királyi fenségünk azoknak a Gutiaknak a hűségese szolgálataikért, valamint a néhai Kompolti*

Ferenc fiúági magszakadása miatt ajándékozottnak és juttatottnak állították.” 1569-ben Török Ferencné, Országgh Borbála kapta meg Miksa királytól.

Az 1528-ban kiadott Lázár deák-féle térképen a település neve „*Wama*” alakban szerepel. Ványa a környék legnagyobb faluja volt, 1552-ben 65, 1554-ben 38, 1564-ben pedig 29 kapu után adózott.⁷⁴ A 16. századi számadáskönyvekből a megtermelt javokról is értesülhünk, ennek alapján vidékünkön a búzán, árpán, zabon kívül előszeretettel termesztették a kölest is. A 16. században egyre fokozódó török nyomás vidékünkön már az 1530-as évektől gyakorlatilag is érezhető lehetett. A török veszedelem fokozatos növekedése, majd a gyulai vár 1566 évi bevétele lezárta a település késő középkori történetét, s egy új fejezetet nyitott, melyre a török fennhatóság nyomta rá bélyegét.

¹ Megfigyeléseit közre is adta: *Frenyó* 1889.

² MRT 1982. 8.

³ Köszönöm az információkat Vári Anitának, a Békés Megyei Múzeumi Igazgatóság régészének!

⁴ L. szomszédos megyék adatait!

⁵ *Gallus* 1938. 526-527.; *Kutzián* 1944. 32-33.

⁶ Léközölve: *Ecsedy* 1971.

⁷ *Méri* 1954. 1. kép

⁸ *Korek* 1961. 9-24.

⁹ Az ásatás eredményeinek közlése: *Ecsedy* 1979.

¹⁰ Írásban megjelent: *Krasznai* 1979.

¹¹ *Bognár-Kutzián* 1972. 188.

¹² Halomsírokat a későbbi régészeti korszakokból is ismerünk, de döntő többségük minden bizonnyal rézkori eredetű.

¹³ Ez a vörös színű földfesték a legkorábbi időktől kezdve az élet színét jelentette a vallásos elképzelésekben.

¹⁴ *Ecsedy* 1971. 45-50.

¹⁵ Nem ritka, hogy egy-egy sírban ezernél is több gyöngyszemet találjanak a régészek.

¹⁶ A **limes** a Római Birodalom védelmét szolgáló, a császárkorban létesített határvonallal, amelyet sáncok, árkok, őrtornyok, erődök alkottak. Az 1. századtól folyamatosan építették ki. A szó eredetileg *ösvény*-t jelentett. Utak (főleg hadiutak) hálózták be a határvidékeket, melyeket összekötöttek Rómával, de átnyúltak ellenséges területekre is. Természetes akadályok (például folyók) egészítették ki a mesterséges földhányásokat, akadályokat.

¹⁷ *Gabler* 1968. 217.

¹⁸ *Soproni* 1969.

¹⁹ A László Gyula nevéhez fűződő, kettős honfoglalás elmélete sok elgondolkodtató problémát vet föl, bizonyítása azonban egyelőre nem sikerült.

²⁰ *Kovrig* 1975.

²¹ Az egyik legjobban rekonstruálhatót éppen megyénkben, Orosházán tárták fel.

²² A táltos fölös csonttal, foggal vagy ujjal születik.

²³ A magyar honfoglalók jellegzetes körte alakú kengyelt használtak, mely egyúttal feltételezi a puha talpú csizma viseletét is.

²⁴ Akkoriban még nem használták ezt a fogalmat, maga az Árpád-házi meghatározás csak újkori történetíróinknál megjelenő terminológia, elsőként 1770-ben!

²⁵ Korabeli szóhasználat, a „cinterem” a középkori latin *cemeterium*=nyugvóhely szó egyszerűsítése.

²⁶ *Szatmári* 2005. 90.

²⁷ *Méri* 1954. 1. kép

²⁸ OL DI. 16 406.

²⁹ OL DI. 18 816.

³⁰ OL DI. 20 777-20 778.

³¹ *Haan* 1870. I. 216.; II. 201.

³² MRT. 40.

³³ *Györffy* 1956. 42.

³⁴ *N. Kiss* 1960. 679.; MRT 6. 40.

³⁵ *Györffy* 1963. 512. Részletesen: *Benedek* 9-11.

³⁶ *I. Karácsonyi* 1896. II. 281-282.

³⁷ *Györffy* 1963. 512.

³⁸ *Karácsonyi* 1896. III. 113.

³⁹ Szepesi kápt. lt. Scrin. XI. f. 2. Nr. 13.

⁴⁰ Szepesi kápt. lt. Scrin. XI. f. 2. Nr. 3.

-
- ⁴¹ A Sándoregyház néven említett egyházas falu már az Árpád-korban elpusztulhatott. Helyét azonban azonosítási lehetett: a középkori Sima faluként meghatározott régészeti lelőhely egyik kisebb kiemelkedésén sok terméskődarab és téglatal a templom maradványaira.
- ⁴² I. Karácsonyi 1896. II. 282.
- ⁴³ Györffy 1956. 48.
- ⁴⁴ Karácsonyi 1896. II. 283.; N. Kiss 1960. 679.
- ⁴⁵ Karácsonyi 1896. II. 283.
- ⁴⁶ Zálogba adás oklevele olvasható: Haan 1870. II. 247-249.
- ⁴⁷ A településnév feltehetően besenyők egykori szállásterületére vagy besenyő nemzetiségű birtokosra utal, de mindenképpen korai, 10. századi megtelepedésre következtethetünk.
- ⁴⁸ Teljes terjedelmében olvasható: Haan 1870. II. 92-93.
- ⁴⁹ OL DI. 18 794.
- ⁵⁰ A kutatás mai állása szerint a Varsány törzsnév a honfoglalókhöz csatlakozott 3 alán eredetű kabar törzs egyikét jelöli.
- ⁵¹ OL DI. 37 180.; Györffy 1963. 515.
- ⁵² I. Karácsonyi 1896. II. 91.
- ⁵³ A lelőhelyen levő halom tetején megfigyelt rengeteg középkori téglatörmelék és néhány embercsont egyértelműen bizonyíték az elpusztult templomra és a hozzá tartozó templom körüli temetőre.
- ⁵⁴ Frenyó 1889. 54.
- ⁵⁵ Pesty 1983. 33. A perzsa díván szó a pénzügyi igazgatás bizonyos fokú központját jelöli.
- ⁵⁶ Kiss 1980. 178.
- ⁵⁷ Haan 1870. I. 309.
- ⁵⁸ Pesty 1983. 32. és 34.
- ⁵⁹ Feltehetően a pápai tizedjegyzéket közreadó Ipolyi Arnold téves olvasata (*Ipolyi Arnold: Vatikáni magyar okirattár I. kötet (1281-1375) Bp. 1887.*)
- ⁶⁰ Györffy 1963. 515. Részletesen: *Benedek 2000. 9-11.*
- ⁶¹ OL DI. 14 751. Az oklevél átírás Gutí Ország Mihály nádor 1464. június 18-án kelt átíró levelében, amely a budaszentlőrinci pálosok kérésére készült. Teljes terjedelmében leközölve: *Benedek 2000. 11-12.*
- ⁶² A vendégek (hospites) telepített lakosok, a népek (populi) királyi jobbágyságok.
- ⁶³ OL DI. 14 751. Átírás mint fent. Teljes terjedelmében leközölve: *Benedek 2000. 12-13.*
- ⁶⁴ OL DI. 14 751. Átírás mint fent. Teljes terjedelmében leközölve: *Benedek 2000. 16-17.*
- ⁶⁵ OL DI. 14 751.
- ⁶⁶ OL DI. 16 406. Teljes terjedelmében leközölve: *Benedek 2000. 27-30.*
- ⁶⁷ OL DI. 11 202. Teljes terjedelmében leközölve: *Benedek 2000. 20-22.*
- ⁶⁸ Csánki 1890. 74.
- ⁶⁹ OL DI. 17 641. Teljes terjedelmében leközölve: *Benedek 2000. 32-34.*
- ⁷⁰ OL DI. 18 498. Teljes terjedelmében leközölve: *Benedek 2000. 44-45.*
- ⁷¹ OL DI. 18 794. Teljes terjedelmében leközölve: *Benedek 2000. 48-49.*
- ⁷² OL DI. 22 012. Teljes terjedelmében leközölve: *Benedek 2000. 55-58.*
- ⁷³ OL DI. 23 735. Teljes terjedelmében leközölve: *Benedek 2000. 60-63.*
- ⁷⁴ MRT. 1982. 72.